

Κωνσταντίνος Αντ. Κατσουρός

ΚΑΙ ΕΝΩ Η ΠΡΑΣΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΝΕΙ ΑΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΗ... ΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ ΜΕ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ;

Στη μάνα μου

...η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος
δεν συνεισφέρει στο κοινό καλό, αλλά η
επιδίωξη του κοινού καλού συνεισφέρει
στην ικανοποίηση του ατομικού συμφέ-
ροντος.

(F. Hirsch, *Τα κοινωνικά όρια στην ανά-
πτυξη*)

ΤΑΝ ΜΙΛΑΜΕ ΓΙΑ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ή για τη μεταμόρ-
φωσή της σε μια κοινωνία που κυριαρχείται από την επιστήμη
ή από το μύθο της επιστημονικότητας των αποφάσεων που α-
φορούν όλα τα ζωτικής σημασίας προβλήματα για την παραγωγή
και αναπαραγωγή αυτής της κοινωνίας, στο νου μάς έρχεται η
προφήτεια του Auguste Comte, η οποία μερικώς τους κάνει να
ελπίζουν, ενώ για άλλους αποτελεί πραγματικό κίνδυνο, ανάλογα με τη γνώμη
που διαμορφώνουν και την αξία την οποία αποδίδουν στην πολιτική: πρόκειται
για την αθλιότητα ή για τον εξευγενισμό του ανθρώπου;

Το θέμα αυτό δεν είναι φυσικά καινούριο, επιπλέον η επιστήμη κατέχει
σήμερα μια τέτοια παρουσία στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής, την οποία
ο Comte δεν μπορούσε διόλου να φαντασθεί. Ο τελευταίος είχε επινοήσει το
νόμο των τριών σταδίων που θα χαρακτήριζαν την εξέλιξη της Ευρώπης.
Κατά την κρίση του το θεολογικό στάδιο θα υπεισέρχετο στο μεταφυσικό και,
ως τελικός σκοπός, θα ακολουθούσε το επιστημονικό στάδιο. Στις τρεις αυτές
φάσεις ανταποκρίνονται τρεις μορφές κοινωνικής οργάνωσης: η απόλυτη μο-
ναρχία, ο φιλελεύθερος κοινοβουλευτισμός, η οργάνωση που διαπνέεται από
τον θετικισμό, με τρεις διαφορετικούς τύπους διανοσούμενων: τους θεολόγους,
τους νομικούς και τους επιστήμονες.

Η επινόηση του Comte στηριζόταν σε τρεις παρατηρήσεις τις οποίες μπορούμε να θεωρούμε σωστές: πρώτον, η πολιτική σκέψη δεν μπορούσε να προβλέψει τη νέα πραγματικότητα που διαμορφωνόταν, δηλαδή τη βιομηχανική κοινωνία με το δυναμισμό που έκρυβε στους κόλπους της· δεύτερον, η πολιτική σκέψη δεν μπορούσε να αγνοήσει την εξάπλωση της επιστημονικής επανάστασης σε νέα πεδία της κοινωνικής οργάνωσης, με τη θετική μέθοδό της, με τις αντικειμενικές αλήθειές της και, προπάντων, ουδέτερες σε σχέση με την «πολιτική»· τρίτον, η πολιτική σκέψη όφειλε να συνειδητοποιήσει ένα νέο φαινόμενο που αναδομούσε την κοινωνική ζωή, το φαινόμενο της οργάνωσης, η οποία μπορεί να θεμελιωθεί μονάχα στην επιστήμη. Από τις προσεγγίσεις αυτές προέκυπτε το συμπέρασμα ότι η πολιτική θα μεταμορφωνόταν πολύ σύντομα σε απλή τεχνική της διαχείρισης ή σε μια καθαρά διοικητική λειτουργία, που θα ανεκάλυπτε τους κώδικές της στον ορθολογισμό της επιστήμης όχι όμως και στις ηθικές και πολιτικές αξίες.

Το ζήτημα της επιστημονικοκρατούμενης κοινωνίας είναι ένα από τα σημαντικότερα θέματα του καιρού μας, ένα θέμα που το αντιμετωπίζουν με ελπίδα ή με άγχος οι φιλόσοφοι. Ο Arnold Gehlen, ο οποίος βλέπει στην επιστημονική επανάσταση μια ασυνείδητη διαδικασία και μια ενστικτώδη μίμηση ζωικών και βιολογικών μοντέλων, μιλά για ένα μελλοντικό ανθρωπολογικό επαναπροσδιορισμό της ανθρωπότητας· από την άλλη πλευρά, ο Max Horkheimer, βλέπει σε μια μελλοντική κατάσταση στην οποία ο διοικητικός έλεγχος είναι απόλυτος, όπου όλες οι ανάγκες θα έχουν ικανοποιηθεί, τη γέννηση μιας νέας αλληλεγγύης, αλλά και την εξαφάνιση του «νοήματος» από την ανθρώπινη δράση και την ανθρώπινη φιλοσοφία, που πλέον δεν είναι τίποτα άλλο από μια «παιδαριώδη πρακτική». Φιλοσοφία και πολιτική γεννήθηκαν μαζί και μαζί φαίνεται ότι βαδίζουν τη λεωφόρο της δύσης.

Τι συμβαίνει λοιπόν με την πολιτική; Θα πρέπει να γνωρίζουμε περί τίνος πρόκειται. Θα πρέπει ίσως, από τη μια πλευρά, να εκφέρουμε μια ιστορική κρίση για την κυριαρχούμενη από την επιστήμη σημερινή κοινωνία και, από την άλλη, μια φιλοσοφική κρίση για τη φύση της πολιτικής, δηλαδή θάνατος ή μεταμόρφωση της πολιτικής; Συγχρόνως, θα πρέπει να αναρωτηθούμε για το αν η επιστημονικοκρατούμενη κοινωνία αποδιώχνει την πολιτική, —κι έτσι αιτιολογείται ο θάνατός της—, ή αν η νέα επιστημονική κουλτούρα οδηγεί στην αλλαγή της πολιτικής, —κι έτσι αιτιολογείται η μεταμόρφωσή της. Θα μπορούσε ωστόσο να υπάρξει και τρίτη λύση, δηλαδή η λύση της μετάθεσης της πολιτικής σε άλλα περιβάλλοντα και σε διαφορετικές δομές. Είναι δύσκολο να αποκρυπτογραφήσουμε το μέλλον μας στηριζόμενοι στις τάσεις που έχουν τεθεί σε κίνηση σε μια τόσο σύνθετη και αντιφατική κατάσταση. Πράγματι, ποιο είναι το κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται σήμερα

η πρόκληση την οποία εξαπέλυσε η λαϊκοποίηση και στο οποίο εμφανίζονται οι μετασχηματισμοί της πολιτικής; Με ποιο τρόπο, λαϊκοποίηση και πολιτική αλλαγή περιέβαλαν την εξουσία και τη συγκεντροποίησή της, την κυριαρχία, τη δημιουργία και την άσκησή της, την πολιτική ενασχόληση και την εξήγησή όλων αυτών; Ποιες εντάσεις, τελικά, εμφανίστηκαν ανάμεσα στη λαϊκοποίηση και στο status της δημοκρατίας, αν ως «λαϊκοποίηση» θεωρήσουμε ένα σύνολο νέων κανόνων που διέπουν τις συλλογικές συμπεριφορές, και ποιες είναι οι πρακτικές που προβάλλονται ως ικανές να λύσουν τα σημερινά προβλήματα;

Αυτά είναι ίσως μερικά από τα βαθύτερα ερωτήματα τα οποία οφείλουν να διατυπώσουν όλοι εκείνοι που σκέπτονται την πολιτική, εκτός βέβαια από εκείνους που έχουν κάθε λόγο και συμφέρον να διαστρέφουν την πολιτική σκέψη, όλους εκείνους δηλαδή, άτομα και οργανωμένα συμφέροντα, που χρησιμοποιούν την πολιτική για τις κάθε είδους και κάθε λογής συναλλαγές, διαμορφώνοντας έτσι («καταστάσεις») συντήρησης και ανταλλαγής, με τις οποίες «ανεβαίνουν» κοινωνικά, και των οποίων η ύπαρξη έχει σαν κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα την ανοχή της κοινωνίας — μια ανοχή αντιδραστική και καταπιεστική με τη μαρκουζιανή έννοια, που οδηγεί στην κώρωση κάθε κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής άνθισης της κοινωνίας. Η πολιτική, σε μια κατάσταση σαν κι αυτήν, με την πιο ευτελή ή με την πιο κοινότοπη έννοια που έχουν σχηματίσει γι' αυτήν οι επαγγελματίες της πολιτικής, θα μπορούσε να οδηγηθεί στο θάνατο αλλά ταυτόχρονα, θα μπορούσε να θριαμβεύσει ως θεωρία και πράξη, που στοχεύει στην ουτοπία της πόλης.

1. Η τεχνική και οι εξελίξεις της

ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΕΚΤΙΜΗΘΕΙ και να αξιολογηθεί τεχνικά, καλό θα ήταν να μη μιλάμε σαν να επρόκειτο για κάτι ξένο προς τον άνθρωπο. Ήδη, από τότε που υπάρχει, ο άνθρωπος, διαφορετικά απ' ό,τι πράττουν τα ζώα, ήταν υποχρεωμένος να αντιδράσει απέναντι στις βιολογικές του ελλείψεις και να τις αντιμετωπίσει με την τεχνική: φτωχός σε ένστικτα, με νοήματα αδύναμα και με όργανα που δεν γνώριζαν καμιά ειδίκευση, ήταν μια «αναγκασμένη» ύπαρξη, υποχρεωμένη να αντιδρά σ' ένα ξένο προς αυτήν περιβάλλον, εκτεθειμένη σε μια κατάσταση γεμάτη από κινδύνους. Έτσι, ο άνθρωπος, σε μια κατάσταση προσωρινότητας, αστάθειας και αδυναμίας, για να επιβιώσει, για να επιτύχει ένα κάποιο επίπεδο σταθερότητας, για να αντιμετωπίζει το ξένο προς αυτόν περιβάλλον και να επικρατήσει σ' ένα ανοιχτό αλλά και άγνωστο σ' αυτόν κόσμο, προσφεύγει όλο και περισσότερο σε μη βιολογικά μέσα για την επιμέλεια της ύπαρξής του, εξειδικεύοντας τη δράση του και

προσαρμόζοντάς την, στη συνέχεια, στα τεχνικά μέσα που ο ίδιος κατασκεύαζε. Η κουλτούρα χρησίμευε για να παγιώνει δομές που απουσίαζαν από το βιολογικό πεδίο (A. Gehlen). Αλλά ο κόσμος που δημιουργήθηκε από την εργασία και με τη βοήθεια της τεχνικής, δεν ήταν ένας φυσικός κόσμος, ήταν ένας κόσμος τεχνητός, που γινόταν όλο και πιο τεχνητός με την πρόοδο της τεχνολογίας.

Μια γνώση που μπορούσε να αξιοποιηθεί τεχνικά ήταν μια από τις αντιδράσεις του, που του επέτρεπαν να επιβιώνει: παραμένει χαρακτηριστική η ανακάλυψη της φωτιάς, που σηματοδοτεί την εξέλιξη του ανθρώπου (C. Perles). Για να εξουσιάσει την ξένη προς αυτόν φύση, ο άνθρωπος χρησιμοποίησε πρώτα τη μαγεία, μετά τις τεχνικές κατακτήσεις των τεχνητών που ακολουθούσαν μια πολύ αργή εξέλιξη και, τελικά, τις τεχνολογικές αξιοποιήσεις της επιστήμης. Ο δικός μας σύγχρονος κόσμος χαρακτηρίζεται κυρίως από τη στενή λειτουργική σύνδεση που υπάρχει ανάμεσα στις ανακαλύψεις της επιστήμης, στις τεχνολογικές αξιοποιήσεις και στην ισχύ του βιομηχανικού μηχανισμού. Ουσιαστικός σκοπός υπήρξε πάντοτε η εξουσίαση της φύσης και εξαιτίας αυτού του σκοπού, η επιστημονικοκρατούμενη εποχή μας είναι κυρίως μια τεχνολογική εποχή.

Σε σχέση με τις ανάγκες του ανθρώπου η τεχνική ακολούθησε μια αργή εξέλιξη: μπορεί να ενισχύσει τις φυσικές ικανότητές μας, ενδυναμώνοντας φυσικές και ψυχικές δυνατότητες του ανθρώπου, όπως μπορεί να ολοκληρώσει τις οργανικές αδυναμίες μας, δίδοντας αρνητικές ικανότητες στα όργανά μας, όπως για παράδειγμα την ικανότητα να πετάμε. Αλλά ιστορικά, η τεχνική αρχικά με το εργαλείο τελειοποιεί τη φυσική δύναμη του ανθρώπου, μετά, με τη μηχανή-κινητήρα, υποκαθιστά τη φυσική του δύναμη και, τελικά, με την αυτοματοποίηση, καθιστά περιττή ακόμη και την πνευματική ενασχόληση του ανθρώπου, επειδή ο μηχανισμός αυτορρυθμίζεται, και αυτορρυθμίζεται καλύτερα απ' ό,τι θα ρυθμιζόταν αν τον έλεγχο του μηχανισμού κρατούσε στα χέρια του ο άνθρωπος. Ο Blaise Pascal πίστευε σε μια υπολογιστική μηχανή που θ' ανακούφιζε το πνεύμα από την κόπωση, που θα θυμόταν όλα τα νούμερα: σήμερα, οι υπολογιστές προχωρούν πιο γρήγορα από το ανθρώπινο μυαλό και κατέχουν αστείρευτη ποσότητα αριθμών. Τελικά, την ιστορία μπορούμε να τη θεωρήσουμε σαν την αργόστροφη απελευθέρωση από τη φυσική κόπωση και από τη ρουτίνα ενός πνευματικού ελέγχου, επειδή η τεχνική μάς υποκαθιστά, πολλαπλασιάζοντας δυνατότητες και αυξάνοντας ικανότητες που θα έπρεπε να αναζητηθούν στο ανθρώπινο μυαλό. Πρόκειται για μια βραδεία αλλά προοδευτική χειραφέτηση του ανθρώπου;

Σ' αυτή τη μακρο-ιστορία συνέβησαν δυο αληθινές επαναστάσεις: η νεολιθική, όταν οι πληθυσμοί, αποτελούμενοι από κληγούς και συλλέκτες, στρά-

φηκαν στη γεωργία, κι ενώ ο πληθυσμός αυξανόταν στον πλανήτη. Η δεύτερη επανάσταση έγινε στις μέρες μας, με μια κρίση υπερ-πληθυσμού. Αρχίζοντας με τη βιομηχανική επανάσταση —στην οποία πραγματοποιήθηκε η συγχώνευση, επιστήμης, τεχνικής και βιομηχανίας, όπου όμως η επιστήμη εμφανίστηκε ως ο αληθινός παραγωγικός παράγοντας — η δεύτερη αυτή επανάσταση παρουσιάστηκε σε μας με τις ατέλειωτες δυνατότητες της ηλεκτρονικής, αληθινός φορέας της αλλαγής, μιας αλλαγής που μετασχημάτισε όλο το πανόραμα του κοινωνικού κόσμου. Αυτή τη νέα εποχή ονομάζουμε συμβατικά τεχνο-ηλεκτρονική εποχή, κυρίως επειδή στην παλαιά τεχνική προστέθηκε, επιταχύνοντάς την, η ηλεκτρονική που απλώνεται ταχύτατα.

Για τους ανθρωπιστές η ηλεκτρονική παραμένει μυστηριώδης, επειδή παραμένει μια πραγματικότητα που ξεφεύγει από τα ανθρώπινα. Με τη στενή σημασία, η ηλεκτρονική είναι μονάχα μια επιστήμη, όπου, από τις παλιές ηλεκτρικές βαλβίδες στους σημερινούς μικρο-υπολογιστές, έχουμε μια επανάσταση τέτοια που καθιστά αυτά τα «μηδαμινά πράγματα» διαθέσιμα σε όλους, με μια πρώτη ματιά. Τώρα μας ενδιαφέρει η ευρύτερη σημασία: η ηλεκτρονική είναι η επιστήμη και η τεχνική, που πραγματεύονται κυρίως το δυναμισμό των νοημάτων και την εξυπνάδα του ανθρώπου χρησιμοποιώντας ρυθμιστικές μηχανές, που συλλέγουν και επεξεργάζονται την πληροφορία, μεταδίδοντάς την στο επιθυμητό σημείο, που παρουσιάζονται στον άνθρωπο για δική του άμεση χρήση ή και για τον έλεγχο μηχανών.

Η τεχνική εμφανίζεται σαν να έχει ελευθερώσει τον άνθρωπο από την ατέλειά του και, μάλιστα, με διπλή έννοια. Από τη μια πλευρά, με τα ρομπότ και τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές, τείνει να εξαφανίσει περιορισμούς στον άνθρωπο που προέρχονται από τη «φύση» του· από την άλλη τείνει να εξαλείψει τον περιορισμό των πηγών, ενάντια στον οποίο ο άνθρωπος έπρεπε πάντοτε να αγωνίζεται προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωσή του. Τα καυσόξυλα προμήθευαν εδώ και αιώνες την ενέργεια, μετά —με τη βιομηχανική επανάσταση— το κάρβουνο και τέλος το πετρέλαιο, που, με το να διατίθενται σ' όλο και μεγαλύτερες ποσότητες, παρέμεναν πάντοτε περιορισμένα. Τώρα έχουμε φθάσει σε μια αστείρευτη πηγή ενέργειας, την ατομική. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι μια μέρα η τεχνολογική επανάσταση θα λύσει και το πρόβλημα των τροφίμων, πρόβλημα που δεν φαίνεται να έχει προχωρήσει προς τη λύση του ήδη από την εποχή του νεολιθικού πολιτισμού. Το φιλοσοφικό ζήτημα που τίθεται επομένως είναι αυτό: η απελευθέρωση του ανθρώπου από την ατέλειά του δεν μπορεί να παράγει την ανθρωπολογική μεταβολή του; και κατά συνέπεια το θάνατο ή τη μεταμόρφωση της πολιτικής;

Αυτή η τεχνικο-επιστημονική πρόοδος ή, καλύτερα, αυτή η πρόοδος με την τεχνική αξιοποίηση της επιστήμης συντελέστηκε με μορφές τυχαίες και αυ-

θόρμητες, έξω από τον ανθρώπινο στρατηγικό έλεγχο, με πολιτικές αποφάσεις ή ηθικές επιταγές. Μ' άλλα λόγια, το τεχνικο-επιστημονικό σύστημα αυτο-αυξάνεται στηριζόμενο στον αυτοματισμό των επιλογών, επειδή ή χρησιμοποιεί την τεχνική σύμφωνα με τους κανόνες της ή δεν τη χρησιμοποιεί. Από την άποψη αυτή η πολιτική που φιλοδοξεί να δημιουργήσεί ιστορία, που φιλοδοξεί να διευθύνει ορθολογικά την ανάπτυξη της κοινωνίας, σύμφωνα με τους πόθους εκείνων που καθοδηγούν την κοινωνική ανάπτυξη, αποδεικνύεται απατηλή. Το πρόβλημα λοιπόν συνίσταται στο να δούμε και να κατανοήσουμε ότι η τεχνοκρατία, η κυβέρνηση των επιστημόνων που αποφασίζουν στο όνομα ενός εποικοδομητικού ορθολογισμού, είναι ένα σχήμα εξαπάτησης ή μια επικίνδυνη πηγή σφαλμάτων, αλλά και πολιτικού αυταρχισμού (ή ολοκληρωτισμού), επειδή ο επιστήμονας, στις σχέσεις του με την κοινωνία, είναι αμαθής όπως ο πολιτικός.

Η ηλεκτρονική αξιοποιήθηκε πλέον τεχνικά με τα robots και τους επεξεργαστές ή computer. Τα robots είναι μηχανές που επιτελούν την εργασία τους με εξυπνάδα και είναι σε θέση να λαμβάνουν αποφάσεις για να επιβιώνουν με τρόπο πολύ πιο γρήγορο από τον άνθρωπο, που, σε ανάλογες δυσκολίες, θα είχε συντριβεί: ας σκεφθούμε τους διαστημικούς πυραύλους. Με τα computers σήμερα βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα επανάσταση, αφού έχει κατασκευασθεί ήδη computer ικανό να μαθαίνει με τρόπο αυτόνομο και, εξαιτίας της εξυπνάδας του, ικανό επίσης να σφάλλει. Το μηχανήμα αυτό μιμείται σε όλα —αλλά με ταχύτερο τρόπο— τις δραστηριότητες του ανθρώπινου μυαλού.

Ας περάσουμε τώρα στις τεχνικές εφαρμογές της ηλεκτρονικής στη ζωή των ανθρώπων, όπως αυτοί υπάρχουν σήμερα, και για τους οποίους υπάρχει ήδη ένας μεγάλος αριθμός υπερεξειδικευμένων επιστημών. Από την κυβερνητική, σαν τέχνη του ελέγχου των νέων μηχανών, περνάμε στην πληροφορική, που αφορά τον τρόπο της επεξεργασίας των πληροφοριών και της μετάδοσής των. Αν η επιστήμη του robots μελετά τις μηχανές, που απαιτούν ευφυΐα για να επιτελέσουν καθορισμένα καθήκοντα, η γραφειοκρατία, αντίθετα, περιβάλλει άμεσα τη διοίκηση (ιδιωτική και δημόσια) για να θεμελιώσεί τη δραστηριότητά της και τις επιλογές της κυρίως στην πληροφόρηση. Έτσι, έχει τεθεί σε κίνηση μια βαθιά τεχνολογική επανάσταση στο πεδίο της λήψης αποφάσεων, επειδή, από τη μια πλευρά, η διανεμητική και αποκεντρωμένη πληροφόρηση επιτρέπει την αποκέντρωση των ικανοτήτων και των υπευθυνοτήτων και επομένως μια νέα οργάνωση, βασισμένη περισσότερο στη λειτουργία παρά στην ιεραρχία και, από την άλλη, αυτή η πληροφόρηση βοηθά στο να διαμορφωθεί η συνείδηση και η αίσθηση μιας μεγαλύτερης ασφάλειας καθώς επιλύονται προβλήματα και διαμορφώνονται αποφάσεις που βασίζονται στον υπολογισμό των πιθανοτήτων και στη θεωρία των παιγνίων. Αν, τελικά, πολλές από

τις αποφάσεις μπορούν να αυτονομούνται, οι άλλες, με την επέμβαση της τεχνο-ηλεκτρονικής τείνουν να γίνονται όλο και πιο επιστημονικές, δηλαδή πλέον ορθολογικές καθώς μάλιστα έχουν σαν προοπτική κάποιο σκοπό.

Αυτή η επανάσταση αγκάλιασε ήδη τη μεγάλη επιχείρηση, βοηθώντας έτσι στην εξαφάνιση του *riioniero* της βιομηχανίας, του οποίου η μορφή έγινε ουσιαστική με την εφεύρεση της αγοράς και την αγάπη για το *pischio*. Το πρόβλημα τώρα συνίσταται στο να δούμε αν η πόλις, η πολιτική κοινότητα, έχει περιορισθεί σ' ένα πρακτορείο, όπως σε εποχές προγραμματισμού και νεο-κορπορατιστικών πολιτικών πρακτικών, ή, αν αντιθέτως, υπάρχει ακόμα ένα υπόλοιπο, στο οποίο εδρεύει ακόμα η πολιτική, όπως η επιλογή των τελικών σκοπών ή η λήψη απόφασης σ' εξαιρετικές περιπτώσεις, όταν η υπόθεση, για την οποία λαμβάνεται η απόφαση, τοποθετείται έξω από τον κανόνα.

2. Γραφειοκρατικοποίηση, λαϊκοποίηση, συγκεντροποίηση της εξουσίας

ΓΥΡΩ ΣΤΑ ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΤΗΤΑΣ χρόνια του 1920, ο Max Weber διέσχιζε τα σοκάκια των μετασχηματισμών της πολιτικής. Τα δύσβατα εκείνα περάσματα ήσαν ως ένα βαθμό αποτελέσματα των καιρών, ως ένα βαθμό εξακολουθούν να μας επηρεάζουν και να θεωρούμε ότι είναι δυνατή η μετάφρασή τους σε πράξη, κι ως ένα βαθμό βρίσκονται σε σταθερή ένταση μ' άλλες εξελίξεις και διαδικασίες: όπως ήδη είχε υπογραμμίσει ο Weber η γραφειοκρατικοποίηση επιβεβαιωνόταν στο βαθμό που εξελισσόταν η δημοκρατικοποίηση, αλλά συνάντησε σ' αυτήν έναν από τους πιο δυναμικούς διαπραγματευτές στην πορεία της, και αντιστρόφως.

Αναμφίβολα η γραφειοκρατικοποίηση διήνυσε πολύ δρόμο από τότε που ο Weber περιέγραψε την έλευσή της. Δεν αγκάλιασε ασφυκτικά μόνο τους κρατικούς μηχανισμούς, αλλά τις ίδιες τις οργανώσεις της πολιτικής κοινωνίας (και πρώτα τα μαζικά κόμματα) και της κοινωνίας των πολιτών (και πρώτα τα συνδικάτα). Για την ώρα, η γραφειοκρατικοποίηση αποτελεί πραγματικό αγκάθι στο πλευρό της δημοκρατικοποίησης. Όχι μόνο στο μέτρο στο οποίο οι αρχές μιας λειτουργικής γραφειοκρατίας εκτραχύνονται, και συχνά συγχρύνονται με θεσμούς και οργανισμούς που βασίζονται σε δημοκρατικές αρχές, αλλά, επίσης, και προπάντων, επειδή στη γραφειοκρατικοποίηση των μηχανισμών φωλιάζουν και αναπτύσσονται τα καρκινώματα χόρατων εξουσιών. Και ακόμη, το αίτημα να επανέλθει η λειτουργία των γραφειοκρατικών μηχανισμών κάτω από τον έλεγχο των δημοκρατικών οργανισμών, εμφανίζει-

ται σήμερα να είναι ένα από τα πιο ανοιχτά και άλυτα προβλήματα των σύγχρονων δημοκρατιών. Όμως η γνώση που έχει κατακτηθεί γύρω από το πρόβλημα αυτό είναι μεγάλη κι επίσης έχει συνειδητοποιηθεί ότι δύσκολα μπορεί να λυθεί η ένταση μεταξύ των γραφειοκρατικών απαιτήσεων και των δημοκρατικών αιτημάτων.

Πάντως, δυο εξελίξεις φαίνεται να οδηγούν σε ακόμη μεγαλύτερη αντίθεση γραφειοκρατικοποίησης και δημοκρατικοποίησης. Από τη μια πλευρά, οι οργανώσεις αντιπροσώπευσης συμφερόντων, των οποίων ο αριθμός διαρκώς μεγαλώνει, συμβαδίζουν με την εξέλιξη του εκσυγχρονισμού των κοινωνιών και θέτουν όρια σε μια πραγματική δημοκρατικοποίηση των διαδικασιών λήψης των αποφάσεων, εισάγοντας ισχυρές κοινωνικές δυσκαμψίες (M. Olson). Από την άλλη, περισσότερο κι από τις πάγιες δυσκολίες που καταγράφονται με τη διεύρυνση των περιβαλλόντων όπου η ψηφοφορία ακολουθεί δημοκρατικές διαδικασίες, η στέρηση των αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων από πραγματικές και ουσιαστικές εξουσίες προκαλεί μεγίστη αντίθεση. Αλλά το μοντέλο που επεξεργάστηκε ο Weber προσπάθησε να απαντήσει σε ολοφάνερες συνθετότητες: «ένα δραστήριο κοινοβούλιο ενάντια σε μια κρατική γραφειοκρατία, μια κρατική γραφειοκρατία σ' ανταγωνισμό με τις γραφειοκρατίες του κόμματος, γραφειοκρατίες κομματικές συνδεδεμένες με την ευσυγκινησία των μαζών, και επομένως οι χρισματικοί ηγέτες προχωρούν ανάμεσα στις αντιθέσεις αυτές και είναι σε θέση να τις ελέγχουν» (G. E. Rusconi).

Τη στιγμή κατά την οποία η γραφειοκρατία περισφύγγει την κοινωνία η οποία, χάρη στις ευκαιρίες για οργάνωση που προσφέρονται από τη δημοκρατική ιδεολογία και από χρονικές περιόδους δημοκρατίας μακράς διάρκειας, δομείται σε ομάδες αντιπροσώπευσης των πιο πολύμορφων συμφερόντων που παράγουν διαδικασίες του εκσυγχρονισμού (καθώς τα παλιά συμφέροντα παραμαΐζουν και νέα απολαμβάνουν αξιόλογων οργανωτικών διευκολύνσεων και εγκαθίστανται αμέσως), αποκαλύπτεται και οξύνεται το πρόβλημα των κανόνων που ρυθμίζουν τη λήψη αποφάσεων, κι ακόμη περισσότερο το ζήτημα των αρχών που βρίσκονται στη βάση αυτών των κανόνων: πρόκειται για το πρόβλημα της λαϊκοποίησης.

Οριζόμενη σε σχέση με τρεις θεμελιώδεις αρχές (G. Maggamao), —«την αρχή της επιλεκτικής δράσης (αρχή της αυτο-απόφασης του ατόμου)· την αρχή της προοδευτικής διαφοροποίησης και εξειδίκευσης (που αφορά ρόλους, status και θεσμούς)· την αρχή της νομιμότητας (δηλαδή την αναγνώριση ή τουλάχιστον τη θεσμοποίηση της αλλαγής)»—, η λαϊκοποίηση είχε σαν πιο φανερή συνέπεια την κρίση των ηθικών και ιδεολογικών αρχών στις οποίες βασιζόταν η νομιμότητα της εξουσίας και των θεσμών, οι τρόποι διαμόρφωσης και έκφρασης της *autorità* μέσω των θεσμών. Σε μια έκταση που δεν έχει προη-

γούμενο, η διαδικασία της λαϊκοποίησης απεκάλυψε «τα δάκρυα και πόσο αίμα έχυσε» η εξουσία, θέτοντας σε κρίση τη σχέση ανάμεσα στον δίχως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά πολίτη της φιλελεύθερης δημοκρατικής παράδοσης και στις μορφές κυριαρχίας αυτής της παράδοσης, στους κυβερνητικούς θεσμούς και στις ίδιες τις οργανώσεις συμφέροντος. Η κρίση των μαζικών κομμάτων και συνδικάτων είναι επίσης το προϊόν της λαϊκοποίησης και των ποικίλων εκδηλώσεών της.

Πριν εμφανισθούν οι νέοι τρόποι νομιμότητας της *autorità*, ωστόσο, οι πραγματικές εξελίξεις πρόσφεραν ευκαιρίες στην εξουσία και στους κατόχους της να προσπαθήσουν να επιτύχουν τη χειραφέτησή τους από ελέγχους. Η συγκεκριμένη απάντηση, σε πολλά εθνικά και υπερ-εθνικά περιβάλλοντα υπήρξε η συγκέντρωση των εξουσιών και η εισβολή στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς για να καλοκαθήσουν τελικά στις έδρες λήψης των αποφάσεων. Και αυτή την εξέλιξη είχε προείδει ο Weber, όταν αναφερόταν στο παράδειγμα της *Führerdemokratie* και στο θετικό ρόλο που θα έπρεπε να αναπτύξει η χαρισματική προσωπικότητα, ερχόμενη σε ρήξη με χώρους που είχαν περιβληθεί εξουσία ή εξουσίες.

Στα πλαίσια μιας πολύ διαφορετικής αντίληψης, που εγκαταλείπει οριστικά τον προβληματισμό για τις διαδικασίες της γραφειοκρατικοποίησης και της δημοκρατικοποίησης, και που δεν έχει την πρόθεση να ασχοληθεί με την αντίθεση μεταξύ γραφειοκρατικοποίησης και δημοκρατικοποίησης, αλλά μάλλον να λύσει την αντίθεση με τη δαμόκλεια σπάθη της «απόφασης», ο Carl Schmitt προσφέρει τη δική του θεώρηση βεβαιώνοντας ότι «κυρίαρχος είναι εκείνος που αποφασίζει στην κατάσταση εκτάκτου ανάγκης». Από εδώ προκύπτει και η θέση ότι νομιμοποιείται ή γίνεται αποδεκτός εκείνος που, συγκεντρώνοντας στα χέρια του εξουσία, μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις. Και τη στιγμή κατά την οποία η πολιτική είναι η αθεράπευτη αντίθεση μεταξύ φίλου και εχθρού, θέση σύμφωνα με την οποία η πολιτική στρατιωτικοποιείται και ο πόλεμος γίνεται συγκεκριμένη δυνατότητα πυρηνικού ολοκαυτώματος, η ενασχόληση με την εξασθένιση των ηθικών θεμελίων της νομιμότητας, με τη διαδικασία λαϊκοποίησης που καταθέτει τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων στα χέρια εκείνου που κατέκτησε την εξουσία μ' οποιοδήποτε τρόπο, γίνεται κυριαρχική κι αποκτά τη δυνατότητα να δημιουργεί νέους κανόνες για τη διαμόρφωση της *autorità* και την άσκησή της σ' ένα περιβάλλον κυριολεκτικά λαϊκοποιημένο, στο οποίο η εξουσία συγκεκριμενοποιείται, συγκεντρώνεται και απομακρύνεται από τις έδρες της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης.

Ωστόσο, ο αγώνας ενάντια στη συγκέντρωση της εξουσίας με σκοπό να επιτευχθεί το κομματίσμά της, ο τεμαχισμός της, θα ήταν ένας αγώνας οπισθοφυλακής. Όπως ο Weber, στην εποχή του, δεν ανέλε την εξέλιξη της

γραφειοκρατικοποίησης για να της αντιταχθεί αλλά, αντιθέτως, τη θεωρούσαν μια από τις αναπόφευκτες εξελίξεις του εκσυγχρονισμού και της ορθολογικοποίησης κι αναζητούσε τα απαραίτητα αντισταθμίσματα στη δημοκρατικοποίηση και στη δυνατότητα εξάλειψης των χαρισματικών ηγεσιών (L. Cavalli), έτσι κι εμείς σήμερα, μπροστά στη συγκέντρωση πολιτικών εξουσιών και διαρκώς εμφανιζόμενων και επανεμφανιζόμενων ηγεσιών, καλούμεθα να δώσουμε απαντήσεις πολυδιάστατες και αρθρωμένες. Τίθεται, επομένως, το πρόβλημα του ποιος νομιμοποιείται να κατακτά τις νέες μορφές εξουσίας, τους τρόπους με τους οποίους είναι δυνατή η άσκηση αυτών των εξουσιών καθώς επίσης και του πώς θα πρέπει να οργάνωνεται και να ασκείται ο έλεγχός τους. Ακόμη τίθεται το πρόβλημα της διαφάνειάς τους και του μετασχηματισμού τους και, τελικά, ανακύπτουν τα προβλήματα που αφορούν το ζήτημα των νέων καθηκόντων της δημοκρατίας και των νέων κανόνων στα πλαίσια μιας λαϊκοποιημένης και οργανωμένης κοινωνίας.

3. *Κανόνες της autorità*

ΠΟΙΟ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ AUTORITÀ σε κοινωνίες που δεν είναι στατικές αλλά δεν τις χαρακτηρίζει ιδιαίτερη κινητικότητα; Επαρκούν οι κανόνες που επιβάλλουν πειθαρχία στους τρόπους κατάκτησης και άσκησης της *autorità* στα περιβάλλοντα των κυβερνητικών θεσμών; Μέχρι ποίου σημείου μπορούμε να παρακολουθήσουμε και μέχρι ποίου σημείου μπορούμε να συστηματοποιήσουμε τις μορφές της *autorità*; Δύο φαίνονται να είναι τα σημεία από τα οποία μπορούμε να ξεκινήσουμε και από τα οποία δεν μπορούμε να παραιτηθούμε. Από τη μια πλευρά, η *autorità* την οποία ο Weber όρισε παραδοσιακά, βασισμένη στην υπακοή που αναπαράγεται από τα πανάρχαια χρόνια, χάνει μεγάλο μέρος από τη σημασία και τη σπουδαιότητά της. Η πορεία της λαϊκοποίησης σάρωσε αυτή τη μορφή της *autorità*. Από την άλλη, η εξέγερση ενάντια στις *autorità*, που οικοδομήθηκαν σύμφωνα με τα κλασικά νόμιμα-τυπικά κριτήρια και που δεν αναγνωρίζονται, προκαλούν δυσκολίες οι οποίες συνδέονται άμεσα με τις κρίσεις της κυβερνητικής ικανότητας και με την ανικανότητα των κοινωνιών να δώσουν νέους προσανατολισμούς και σκοπούς στα μέλη τους, τέτοιους που να φαίνονται εφικτοί. Φυσικά, σε μερικές περιπτώσεις, η λύτρωση από την κρίση μπορεί να πάρει τη μορφή μιας ηγεσίας προικισμένης με το «χάρισμα», η οποία, κατά τη βεμπεριανή θεώρηση, έχει το καθήκον να σπάσει το ατσάλενο κλουβί της γραφειοκρατικοποίησης και να ελευθερώσει την κοινωνία. Αλλά η χαρισματική *autorità* αποτελεί έκτακτη

λύση για μια κρίση άλλο τόσο έκτακτη, και καμιά δεν μπορεί να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οπωσδήποτε, τόσο ο αναλυτής όσο και ο κοινωνικός πρωταγωνιστής δεν έχουν την πολυτέλεια για μια γενική ενοκάθαρση, αλλά θα πρέπει να λογαριαστούν με καταστάσεις που έχουν ήδη δομηθεί, κι από αυτές ξεκινώντας μπορούν να προτείνουν αλλαγές, προσαρμογές και μετασχηματισμούς. Στην περίπτωση μας, η δεδομένη κατάσταση συγκροτείται από την ύπαρξη μιας πολιτικής δημοκρατίας και από τους κανόνες της αναπαραγωγής της. Σύμφωνα με τα λόγια του πλέον έγκυρου αντιπροσώπου αυτής της τοποθέτησης, του Norberto Bobbio, όταν μιλάμε για «δημοκρατικό καθεστώς εννοούμε πρωταρχικά ένα σύνολο διαδικαστικών κανόνων για τη διαμόρφωση των συλλογικών αποφάσεων, στο οποίο προβλέπεται και διευκολύνεται η μεγαλύτερη δυνατή συμμετοχή των ενδιαφερομένων».

Φυσικά, ο ορισμός αυτός όχι μόνο ταιριάζει στο πολιτικό σύστημα, στο σύνολό του, και επιτρέπει τη διεύρυνση της συμμετοχής καθώς και την επέκταση των περιβαλλόντων που γίνονται αντικείμενα συλλογικών αποφάσεων, αλλά μπορεί να εφαρμοσθεί με ικανοποιητικά λειτουργικά αποτελέσματα, σ' όλες τις οργανώσεις που εντάσσονται και δραστηριοποιούνται στα πλαίσια του πολιτικού συστήματος. Όχι ότι η πολιτική θεωρία της δημοκρατίας απαιτεί να είναι εξίσου δημοκρατικές όλες οι οργανώσεις, ώστε η δημοκρατία να διατηρεί την απαραίτητη γι' αυτήν ζωντάνια και ζωτικότητα, και να αναπαράγεται δίχως κινδύνους. Αλλά, μια κάποια συμφωνία με τις αρχές που χαρακτηρίζουν θεσμούς όπως η οικογένεια, το σχολείο, η επιχείρηση θα πρέπει να θεωρείται λειτουργική για τη διατήρηση της ίδιας της πολιτικής δημοκρατίας (N. Bobbio). Οπωσδήποτε, κάτω από αυτό το ελάχιστο όριο των διαδικασιών, που επιβάλλουν μια κάποια πειθαρχία στους χώρους διαμόρφωσης των συλλογικών αποφάσεων, καμιά υπαναχώρηση δεν είναι δυνατή, εκτός κι αν αυτό γίνει σε βάρος της δημοκρατίας. Ξεκινώντας από την πολιτική δημοκρατία, πολλά βήματα προόδου είναι δυνατά ή και μπορεί να επινοηθούν, και να αφορούν, στα πλαίσια των θεσμών, τόσο την ποσότητα όσο και την ποιότητα των συλλογικών αποφάσεων που είναι δυνατόν να παραχθούν, καθώς και τη δημιουργία περιβαλλόντων ικανών να προκαλέσουν την εμφάνιση νέων ηγεσιών.

Τη δημοκρατία φαίνεται να την απασχολεί η διατύπωση και η τήρηση των κανόνων που επιτρέπουν την παραγωγή συλλογικών αποφάσεων οι οποίες συνδέονται με τις προτιμήσεις των ατόμων μάλλον παρά με την παραγωγή ηγεσίας. Δημοκρατία ή κυβέρνηση του λαού δεν είναι αριστοκρατία ή κυβέρνηση των αρίστων. Η δημοκρατία δεν λέει τίποτα σχετικά με την ανάληψη των ευθυνών από τις ηγεσίες, ευθύνες που συνδέονται άμεσα με τη λήψη

αποφάσεων, και περιορίζεται να τονίζει και να υπογραμμίζει ότι την όποια διαπραγματεύση θα πρέπει να την κάνει με ηγέτες για τους οποίους εγγυάται η πλειοψηφία του εκλογικού σώματος και οι οποίοι είναι υποχρεωμένοι, σ' ό,τι αφορά τη δράση τους, να συμμορφώνονται με την αρχή της πλειοψηφίας αλλά και να τηρούν τις πιο πειστικές υποχρεώσεις. Η δημοκρατία φαίνεται, στις ποικίλες εκφάνσεις της, να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τον έλεγχο της αυτοπιά και την άσκησή της παρά για την εξύμνησή της. Αναμφίβολα θα προτιμούσε την ανωνυμία των ηγητόρων της και τον περιορισμό της εξουσίας τους (με σκοπό να μπορεί να εγγυάται ένα καλύτερο έλεγχο και να προβλέπει τις δυνατότητες παρεκκλίσεων).

Στο μακροσκελή κατάλογό του, όπου καταγράφει τις υποσχέσεις της δημοκρατίας που δεν τηρήθηκαν (μερικές απ' αυτές δέν μπορούσαν να τηρηθούν), —κυριαρχία των ατόμων, αποκλειστικά πολιτική αντιπροσώπευση, ήττα της ολιγαρχικής εξουσίας, επέκταση της δημοκρατικής αρχής σ' όλες τις σφαίρες, εξαφάνιση άορατων εξουσιών, πολιτική εκπαίδευση—, ο Bobbio δεν προσεγγίζει ποτέ το πρόβλημα της φύσης και της ποιότητας της δημοκρατικής αυτοπιά. Όταν αυτό γίνεται, το πρόβλημα τίθεται κατά τρόπο αρνητικό και παραμένει συνδεδεμένο με τη δυνατότητα της εμφάνισης της τεχνοκρατίας. Δεν πρόκειται για μια θετική ευκαιρία, αλλά για έναν κίνδυνο: «αν ο πρωταγωνιστής της βιομηχανικής κοινωνίας είναι ο ειδικός τότε αυτός δεν μπορεί να είναι ο οιοσδήποτε πολίτης. Η δημοκρατία βασιλεύει στηριζόμενη στην υπόθεση ότι όλοι μπορούν να αποφασίζουν για όλα. Η τεχνοκρατία, αντίθετα, στηρίζεται στην αντίληψη ότι ικανοί να αποφασίζουν είναι οι λίγοι, εκείνοι που καταλαβαίνουν» (G. Pasquino). Οι δημοκρατικοί κανόνες γίνονται αυτοί οι ίδιοι ένας ατσάλινος κύκλος που μέσα του φυλακίζονται πολιτικές ιδιότητες, ικανότητες και ταυτότητες των οποίων η ύπαρξη προαπαιτείται για να ληφθούν οι αποφάσεις τις οποίες αξιώνει η αυτοπιά.

Αλλά, αν δεν νοείται κανενός είδους οπισθοδρόμηση σε σχέση με τις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, πολλά μπορούν να γίνουν τόσο όσον αφορά τον τύπο των αποφάσεων που είναι δυνατό να παραχθούν δημοκρατικά (κι αφορούν τόσο το κοινωνικό κράτος όσο και τα προβλήματα ειρήνης και πολέμου) όσο και τους θεσμούς οι οποίοι μπορεί να λαμβάνουν τις αποφάσεις αυτές (και μπορεί να αφορούν είτε τις τάσεις του κράτους να αυτονομείται, είτε ακόμη και τις γειτονιές ή κυτούς τους χώρους της εργασίας, κ.λπ.)· τελικά, και αυτόν τον ίδιο τον τρόπο διανομής της εξουσίας μεταξύ εκείνων που αποφασίζουν και το κατά πόσο η εξουσία αυτή προσωποποιείται και ποια ευθύνη συνεπάχεται η άσκηση της αυτοπιά: πρόκειται για τις αποφάσεις που κατασκευάζουν.

Η δημοκρατική πολιτική θεωρία, της οποίας η ύπαρξη και η αναλυτική

επεξεργασία σκοπό έχουν να εγκλωβίσουν την εξουσία, να εναντιωθούν στους εκφυλισμούς των αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων, που χαρακτηρίζονται από την προσωπολατρεία και την ιεροποίηση της εξουσίας, υπήρξε μέχρι σήμερα απείθαρχη, με πλούσιες βεβαίως τεκμηριώσεις και αναλύσεις, αλλά έχει να διανύσει ακόμη πολύ δρόμο. Όμως η ανάγκη, τουλάχιστον για ορισμένα από τα δημοκρατικά καθεστώτα, ανάμεσα σ' αυτά και το δικό μας, να συγκεκριμενοποιήσουν και να οικοδομήσουν χώρους και θεσμούς ικανούς να διαμορφώνουν μια ηγεσία προικισμένη με κύρος και αξιοπρέπεια, φαίνεται ότι γίνεται όλο και πιο επείγουσα. Έτσι, αν η δημοκρατία είναι επίσης παράθεση επιχειρημάτων για τα χαρακτηριστικά της και συζήτηση γύρω απ' αυτά (N. Bobbio), αντικείμενο αυτής της συζήτησης στις μέρες μας, με χρήσιμα αποτελέσματα, μπορεί να είναι η *autorità* και τα χαρακτηριστικά της (G. E. Rusconi).

Δεν είναι ανάγκη να επιμείνουμε στο δοκίμιο αυτό στην άποψη ότι, συχνά, ο κοινοβουλευτικός θεσμός παραμένει εξαιρετικά απαθής όταν απονέμεται κύρος στην πολιτική ηγεσία, ειδικά όταν αυτή έχει διαμορφωθεί από πολυκομματικό σύστημα. Ούτε είναι η ώρα να θυμηθούμε ότι ο Weber, στη μεταγουλιελμική Γερμανία, είχε προτείνει σαν αντίβαρο στον εμφανιζόμενο κοινοβουλευτισμό την ύπαρξη μιας ηγεσίας με ισχυρή λαϊκή νομιμοποίηση, ικανή να συμφιλιώνει γραφειοκρατικοποίηση και δημοκρατικοποίηση, ή καλύτερα να μεσολαβεί μεταξύ των πιο υψηλών ισορροπιών μέχρι και του σημείου «να λαμβάνει αποφάσεις έξω από τους κοινοβουλευτικούς κορπορατιστικούς συμβιβασμούς» (G. E. Rusconi). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, απογοήτευση βαραίνει τις σκέψεις μας για τις δυο θεμελιώδεις αρχές της πλουραλιστικής δημοκρατίας που φαίνεται να συνιστούν ένα αληθινό δίλημμα: αυτονομία και έλεγχος, με σκοπό να συγκεκριμενοποιηθούν οι τάσεις που έχουν τεθεί σε κίνηση και να μη λησμονούνται οι γραμμές του μετασχηματισμού.

Δημοκρατία δεν είναι μόνο πλουραλισμός των ανταγωνιζομένων ομάδων, αλλά αυτονομία τους από το κράτος και από τις άλλες ομάδες, και ικανότητα αυτοκυβέρνησης. Τα αποφασιστικής σημασίας στοιχεία μιας δημοκρατίας είναι η αναπαράγωγή αυτών των ομάδων, σημαντικό προϊόν της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, αλλά και της μεταβολής τους στη διάρκεια του χρόνου χάρη, και σαν συνέπεια, του ανταγωνισμού που εγκαινιάζεται ανάμεσά τους. Αυτό δεν σημαίνει με κανένα τρόπο ότι όλες οι ομάδες κατέχουν προνόμια ή ότι έχουν επιτύχει ισομερή κατανομή των πηγών. Ούτε σημαίνει ότι ο πλουραλισμός προβλέπει την παρουσία των ίδιων ομάδων στη διάρκεια του χρόνου. Αντίθετα, ο πλουραλισμός μπορεί να είναι αποτελεσματικός όταν γίνεται προάγγελος μεταβολών που συνοδεύουν και συχνά προσδιορίζουν τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού, στο μέτρο που νέες ομάδες εμφανίζονται και οι παλιές με-

τασχηματίζονται ή εξαφανίζονται. Πλουραλισμός δεν είναι απλή πλειοψηφία ούτε κοινωνική ακινησία ή σταθεροποίηση.

Από την άλλη πλευρά, όμως, η αυτονομία των ομάδων δεν μπορεί να είναι απόλυτη. Οφείλει να υπακούει σε κανόνες και να λειτουργεί σύμφωνα με διαδικασίες. Αυτοί οι κανόνες και αυτές οι διαδικασίες μπορεί να απαιτούν, και συχνά απαιτούν, τον έλεγχο συμπεριφορών ατόμων και ενώσεων με κοινωνική, παραγωγική και πολιτική δραστηριότητα. Έτσι, το πρόβλημα παρουσιάζεται με τους όρους του τύπου, της ποιότητας και της επέκτασης του ελέγχου από τη μεριά τέτοιου είδους πρωταγωνιστών. Πρόκειται για το πρόβλημα της απορρύθμισης της κοινωνικής συγκρότησης, το οποίο αναζητά κι έχει την ανάγκη νέων μορφών ελέγχου για τις νέες εξουσίες και για τις μορφές που λαμβάνει η συγκεντροποίησή τους.

Η δημοκρατία δεν μπορεί να λειτουργήσει δίχως την αυτονομία των ατόμων και των ομάδων και δεν μπορεί να σταματήσει να ελέγχει τις δραστηριότητες και τις συμπεριφορές τους. Οι ισορροπίες, αν και μεταβαλλόμενες, αναπόφευκτα από περιοχή σε περιοχή κι από εποχή σε εποχή, αποτελούν την πηγή από την οποία αναβλύζουν διαφορετικοί τύποι και μορφές δημοκρατικών καθεστώτων, που έχουν προικισθεί με ειδικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, τα οποία επιδρούν στις κρίσιμες σχέσεις που υπάρχουν ή δημιουργούνται ανάμεσα στην πολιτική και στην κοινωνικοοικονομική σφαίρα καθώς και στην πολιτιστική (C. Lindblom).

Αν η συνθετότητα είναι η φράση κλειδί της πολιτειολογικής και κοινωνιολογικής ανάλυσης στη δεκαετία του 1980, τότε σωστά ομιλούν και για εκείνες τις εξελίξεις τις οποίες αποκαλούν «έκρηξεις» της συνθετότητας. Αλλά οι τρόποι με τους οποίους εκδηλώνεται και οι συνθήκες που επιτρέπουν την «έκρηξη», πρέπει να συγκεκριμενοποιηθούν και να αναλυθούν επιμελώς, εφόσον επιθυμούμε να προωθηθεί η πολιτική σκέψη πέρα από το στάδιο των συνθημάτων (G. Pasquino). Έδη η δημοκρατία έχει γίνει ένα σύστημα ακόμπιο σύνθετο, τόσο εξαιτίας των συσσωρευμένων προσδοκιών των κυβερνωμένων που απευθύνονται στο πολιτικό σύστημα για την ικανοποίησή τους, όσο και εξαιτίας των διαδικασιών που συνδέονται με το κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης, με τις επιταγές αυτής της συσσώρευσης, εξέλιξη που κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1970-80 προσέλαβε τεράστιες διαστάσεις.

Τελικά, η έκρηξη της συνθετότητας, στην πολιτική σφαίρα των δημοκρατικών καθεστώτων αποτελεί, συγχρόνως, αναζήτηση για μεγαλύτερη αυτονομία και απαίτηση για περισσότερο έλεγχο. Αυτή η έκρηξη παρουσιάζεται σαν αναζήτηση για μεγαλύτερη αυτονομία από ομάδες και ξεχωριστούς δράστες στο μέτρο στο οποίο τέμνονται, διακρινόμενες μεταξύ τους, δύο εξελίξεις. Από τη μια πλευρά, η επέκταση του κράτους, με τις ποικίλες μορφές που αυτή

η επέκταση πήρε στα δυτικά πολιτικά συστήματα με δημοκρατική κυβέρνηση, επηρέασε αναπόφευκτα την οργάνωση και την αναδιοργάνωση των ομάδων, την ποσότητα και την ποιότητα των πηγών που έχουν στη διάθεσή τους, καθώς και τη δυνατότητά τους να καρπώνονται και να επενδύουν. Σε ό,τι αφορά την αναζήτηση της αυτονομίας, που συχνά σε μια λαϊκοποιημένη κοινωνία είναι μια χειραφέτηση που επιτυγχάνεται με παγιδεύσεις, πονηριές και διάφορους τύπους χαλιναγωγήσεων, οι απαντήσεις είναι χαρακτηριστικές για την ασάφειά τους και ακόμη και η αναζήτηση μια συναίνεσης σοσιαλδημοκρατικού τύπου, αποδιοργανώνεται σε νεο-συντηρητική πολιτική. Αυτή η εξέλιξη είναι δύσκολο αν όχι αδύνατο να θεμελιωθεί στις παλιές και αξιοσέβαστες ηθικές και πολιτιστικές βάσεις (R. Dahrendorf). Και στις δυο περιπτώσεις, όπου δεν γίνεται δυνατή η επίτευξη συμβολαίου σοσιαλδημοκρατικού τύπου, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι αρχίζει να εμφανίζεται μια νέα ηγεσία, ότι θα ενισχυθεί η *autorità*, ότι θα γίνει ευκρινέστερη η κατατομή των *decision-makers*. Παράδοξα, αυτό δεν φαίνεται να συμβαίνει, ή δεν φαίνεται ακόμα. Σε αντίθεση με μια διαδεδομένη άποψη, η πολιτική χειραφετείται από τον εναγκαλισμό του πλουραλισμού που μετατρέπεται («στην πλειοψηφία εκείνη των ομάδων» που διανέμουν τις υπάρχουσες πηγές, αλλά δεν είναι πια σε θέση να σχεδιάσουν τη συσσώρευση και την αναδιαμονή, να συσσωρεύουν για να αναδιανέμουν καλύτερα.

Αλλά η τοποθέτηση αυτή για την πολιτική και ο νέος ρόλος της *autorità* είναι δυνατό να σημαδευτούν από νέες μορφές υπευθυνότητας των ομάδων και των ατόμων, των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών ηγεσιών. Η απάντηση του κ. Παπανδρέου και του κ. Μητσοτάκη στρέφεται είτε προς τις ομάδες που επιλέγονται ως οι πιο εύρωστες για την «κοινωνική ανοικοδόμηση», και που πρόκειται να ευνοηθούν, είτε προς την άσκηση της *autorità* που δεν επιδέχεται πραγματικούς ελέγχους, γιατί δεν τονίζεται όσο θα έπρεπε η υπευθυνότητα αλλά μάλλον η άσκηση ενός αυταρχισμού λίγο ή πολύ ήπιου, ανάλογα με τους προβληματικούς χώρους στους οποίους ασκείται. Προπάντων δεν είναι σαφής η ακολουθούμενη από τους δύο ηγέτες πολιτική που αποσκοπεί στην ανακούφιση τεσσάρων κλασικών ελλείψεων τις οποίες εμφανίζει η πλουραλιστική δημοκρατία, —και ο Συνασπισμός δεν φαίνεται ικανός να κάμει κάποια σοβαρότερη προσπάθεια προς την κατεύθυνση αυτή—, που προέρχονται κυρίως από την ενεργή παρουσία οργανωμένων ομάδων οι οποίες: ευνοούν τη σταθεροποίηση των αδικιών, αποδιαμορφώνουν την κοινωνική συνείδηση, διαστρεβλώνουν τη λειτουργία και παραμορφώνουν τη φύση του δημόσιου τομέα και, τελικά, απαλλοτριώνουν τον έλεγχο του τομέα αυτού.

Γεγονός είναι πως ένας πραγματικός ανταγωνισμός μεταξύ των ομάδων, δίχως δικλίδες ασφαλείας, ανταγωνισμός που ποτέ δεν γνώρισε καμιά οικο-

νομική αγορά και που στα καπιταλιστικά συστήματα αρχίζει σε συνθήκες πλεονεκτικές για τις επιχειρήσεις, δεν μπορεί να εξελιχθεί και να αναπτυχθεί δίχως κανόνες και δίχως ελέγχους. Οι νεο-συντηρητικές πολιτικές απελευθερώνουν κάποιες ομάδες από τον κοινωνικό έλεγχο, δίχως να εισάγουν τους απαραίτητους κανόνες διαφάνειας στις συμπεριφορές και στις ευκαιρίες, όπως και κριτήρια εκτίμησης και αξιοποίησης των αποτελεσμάτων. Η κυβερνητική κουλτούρα, σταθερά τοποθετημένη στις πάγιες πελατειακές πολιτικές και, επομένως, κάθε άλλο παρά προσανατολισμένη στην άσκηση της *autorità* ή στη δημιουργία της και στην κατάλληλη αξιοποίησή της και εφαρμογή της στις κοινωνικές ομάδες, χαρακτηρίζεται από αβεβαιότητες, ασάφειες, αναποφασιστικότητα, παλινωδίες και στερείται ενός πραγματικού στρατηγικού-πολιτικού υπεδάφους.

Οπωσδήποτε, τα προβλήματα δεν λύνονται εντελώς μολονότι εμφανίζονται και τίθενται με μεγαλύτερη καθαρότητα απ' ό,τι στο παρελθόν. Αν η αυτονομία των ομάδων και των ατόμων που δραστηριοποιούνται έχει μια συγκεκριμένη σημασία, αυτό μπορεί να εξωτερικευθεί με την υπεύθυνη άσκηση της *autorità*. Αν η άνοδος του πολιτιστικού επιπέδου της κοινωνίας, η διαθεσιμότητά της για κινητοποίηση και συμμετοχή, η τάση της να πάρει στα χέρια της τα δικά της πεπρωμένα, δεν είναι ρητορικές διακηρύξεις, τότε όλα αυτά μπορούν να μεταφραστούν σε πολιτικές πρακτικές μόνον εκεί όπου οι οργανωμένοι σε ομάδες (κόμματα ή και συνδικάτα) πολίτες ελέγχουν τους ηγέτες τους και τη δραστηριότητά τους, και το κράτος ασκεί την *autorità* του θέτοντας όρια στις δραστηριότητες των ομάδων και των ηγετών, κι επαληθεύοντας τα αποτελέσματα συγκεκριμένων δραστηριοτήτων και συμπεριφορών.

Στο σημείο αυτό, και μόνο στο σημείο αυτό, παρουσιάζεται η ανάγκη για τη διατύπωση κριτηρίων αξιοποίησης και κανόνων για το μετασχηματισμό των συμπεριφορών ατόμων και ομάδων. Κυρίως επειδή οι σύγχρονες κοινωνίες έχουν λαϊκοποιηθεί και δεν είναι πια εύκολο, αν όχι αδύνατο, να οργανωθούν και να καθοδηγηθούν σύμφωνα με θρησκευτικές ή ιδεολογικές αρχές και κίνητρα: και επειδή ο εγωισμός δεν μπορεί να κατασκευάσει ένα μοντέλο κοινωνικής ολοκλήρωσης και, πολύ περισσότερο, να επιδιώξει την πραγμάτωσή του, επιβάλλεται η διατύπωση κανόνων που θα δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες οι οποίες θα επιτρέπουν στα άτομα ή στις κοινωνικές κατηγορίες να επιδιώκουν την επίτευξη των στόχων τους στα πλαίσια του συστήματος, σύμφωνα με αξίες και προσδοκίες που δεν γνώρισαν ακόμη την υποβάθμιση, τη διάβρωση, την κατάχρηση ή την παραβίαση. Πρόκειται για το ζήτημα της *δύκαινης κοινωνίας* που συνδέεται άρρηκτα με το ζήτημα της δημοκρατίας ήδη από την εποχή του Hobbes και του Rousseau, το οποίο γνωρίζει μια νέα δημοσιότητα και εμφανίζεται σήμερα να έχει εμπλουτίσει την προβληματική

του και να αρθρώνεται με νέες αναλυτικές κατηγορίες που οδηγούν σε νέες προοπτικές (S. Vaca και J. Rawls).

4. Θεσμικοί κανόνες και δίκαιη κοινωνία

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ μπορεί να αντιμετωπισθεί από πολλές πλευρές, φιλοσοφικού, κοινωνιολογικού, ψυχολογικού και οικονομικού χαρακτήρα, που σχετίζονται περισσότερο με τις αναζητήσεις για τη δίκαιη αναδιανομή. Εδώ, θα ασχοληθούμε μόνο με τη μια πλευρά, κεντρικής σημασίας για τη συζήτησή μας, που αφορά τους πολιτικο-κυβερνητικούς θεσμούς μιας δίκαιης κοινωνίας. Αν θέλουμε να σχεδιάσουμε τους κανόνες και τις διαδικασίες που επιτρέπουν τον καλύτερο συνδυασμό μεταξύ ατομικών και συλλογικών προτιμήσεων και προσδοκιών, ώστε να καταστεί δυνατή η ύπαρξη μιας δίκαιης κοινωνίας δεν πρέπει μόνο να ασχοληθούμε με την ευρύτητα και τα χαρακτηριστικά της δημόσιας συζήτησης για τις επιλογές που πρέπει να λάβουν χώρα, αλλά και με τη φύση και τις ιδιότητες των θεσμών μέσω των οποίων οι επιλογές αυτές θα μεταφραστούν σε συγκεκριμένη πρακτική.

Στη βάση των θεσμών για μια δίκαιη κοινωνία μπορεί να τοποθετηθεί ίσως μια από τις αρχές της θεωρίας περί του νέου συμβολαίου (T. M. Scanlon):

‘Ένα έργο είναι εσφαλμένο αν η αποπεράτωσή του σ’ ορισμένες περιστάσεις θα απαγορευόταν από οποιοδήποτε σύστημα κανόνων για τη γενική ρύθμιση της συμπεριφοράς την οποία κανείς δεν θα μπορούσε λογικά να αρνηθεί σαν βάση για μια γενική, συμφωνία, εθελοντική και άτυπη.

Αν είναι σωστή η προηγούμενη ανάλυση, τότε η δημόσια συζήτηση για τους νέους θεσμικούς κανόνες πρέπει να έχει σαν απώτερους σκοπούς θεωρήσεις τέτοιου είδους ώστε λογικά να μην είναι δυνατή η άρνησή τους, αλλά και να οδηγούν σε μια κατάσταση στην οποία το νέο κοινωνικό συμβόλαιο θα επαναθεμελιώσει την αυτοrità, ικανή να εγγυηθεί την αυτονομία και τον έλεγχο, την ευθύνη και την ευκρίνωση, σε καθεστώς διαφάνειας.

Μολονότι η συζήτηση, διαρκεί αρκετά χρόνια και δεν έχει κλείσει διόλου, σπάνια κινήθηκε προς τις κατευθύνσεις αυτές. Ξεκινώντας από μια εσφαλμένη άποψη για την κρίση της κυβερνητικής ικανότητας, που θεωρούσε ότι η κυβερνητική ικανότητα είχε πάθει κάτι σαν παράλυση και η κυβέρνηση αδυνατούσε να λάβει αποφάσεις, «ασθενεία» που προερχόταν από τις μειωμένες εξουσίες της εκτελεστικής εξουσίας, η συζήτηση δεν γνώριζε τους τρόπους με τους οποίους θα συγκέντρωνε τα στοιχεία που συνθέτουν την κρίση του πλου-

ραλισμού και της κοινωνικής διαφοροποίησης, που, με τη σειρά τους, οδηγούν σε νέες ισορροπίες ανάμεσα στην αυτονομία και στον έλεγχο, κι αναζητούν κατάλληλες θεσμικές λύσεις. Ιδιαίτερα, σ' ό,τι αφορά την *autorità*, που στις μέρες μας στερείται θρησκευτικού ή ιδεολογικού θεμελίου, η νομιμότητά της δεν μπορεί παρά να είναι ουσιαστικά και αυστηρά διαδικαστικού τύπου. Κι από την άλλη, στις νέες κοινωνικές συνθήκες διαφοροποίησης και κατατεμαχισμού όπου και η πολιτική προσωποποιείται, οι νέοι θεσμικοί κανόνες οφείλουν να υποδεικνύουν λύσεις που θα ποικίλουν μεταξύ τους (G. Pasquino).

Οι νέοι θεσμικοί κανόνες, λοιπόν, θα πρέπει να ευνοήσουν πριν απ' όλα την καλύτερη και ταχύτερη σύνδεση ανάμεσα στην έκφραση των συλλογικών προτιμήσεων, στην αντιπροσώπευσή τους και στη μετάφρασή τους σε συγκεκριμένες αποφάσεις. Ο κύκλος που δίνει αυτές τις τρεις φάσεις θα έπρεπε να είναι απλός και εύκαμπτος. Η ταχύτητα με την οποία λαμβάνονται οι αποφάσεις μπορεί να είναι θετικότερο στοιχείο για τις κοινωνίες εκείνες όπου ο ρυθμός της αλλαγής επιταχύνεται. Αφού οι δημοκρατικές κοινωνίες στηρίζονται συνταγματικά στη δυνατότητα να σφάλλουν και στην ικανότητά τους να διορθώνουν το σφάλμα, είναι χρήσιμο οι νέοι θεσμικοί κανόνες να καθιστούν διαφανείς αυτές τις διαδικασίες, και ο κύκλος αντιπροσώπευση-απόφαση να είναι ορατός στις λεπτομέρειές του. Ο περιορισμός των αόρατων και ολιγαρχικών εξουσιών και η πίεση της εξουσίας από τις οργανωμένες ομάδες παραμένουν στην καθημερινή διάταξη των δημοκρατικών καθεστώτων. Απάντηση στους κινδύνους της γραφειοκρατικοποίησης δεν δίνει πλέον το βεμπεριανό μάθημα με τον χαρισματικό ηγέτη στο κέντρο της διδασχής του.

Σε μια κατάσταση όπως η ελληνική, που χαρακτηρίζεται από την παρουσία γραφειοκρατικοποιημένων οργανώσεων (κομματικών ή συνδικαλιστικών), από την ανευθυνότητα της εκτελεστικής εξουσίας και της Δημόσιας Διοίκησης, από ένα ευρύτατο πλέγμα πελατειακών σχέσεων, από την κομματική μεσολάβηση των συμφερόντων, από την προσωποποίηση της πολιτικής, είναι φανερό ότι θεσμικές μεταρρυθμίσεις και νέοι κανόνες δεν μπορούν παρά να συναντήσουν την εχθρότητα των πολιτικών δυνάμεων. Και όμως, η δίκαιη κοινωνία χαρακτηρίζεται επίσης, και στο μέτρο που η πολιτική κατακτά κεντρική θέση, από τους κανόνες που ορίζουν τις σχέσεις ανάμεσα στην πολιτική σφαίρα και στην κοινωνική σφαίρα, στην πολιτιστική και οικονομική. Οι κανόνες αυτοί θα μπορούσαν να καταστήσουν την *autorità* πλέον υπεύθυνη, να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την ύπαρξη νέων θεσμικών χώρων, που δεν θα έχουν την ανάγκη της χαρισματικής καθοδήγησης αλλά την άτυπη, πολυάνθρωπη και σταθερή συμμετοχή. Δεν είναι δυνατή η πραγματική επανεθεμελίωση της *autorità* δίχως μια ευρύτατη και καθοριστικής σημασίας συμμετοχή για την

ανοικοδόμηση των κανόνων και δίχως τη σταθερή αντιπαράθεση μεταξύ απαιτήσεων και αποφάσεων.

5. Η αυταπάτη για το τέλος της πολιτικής

ΜΕΤΑ ΑΠ' ΟΛΑ ΟΣΑ ΠΡΟΗΓΗΘΗΚΑΝ, κι εφόσον δεν πρόκειται για κοινωνική τεχνολογία, αν η πολιτική σκέψη αντανακλά πραγματικές διαδικασίες, τότε δεν θα ήταν παράτολμο να ισχυριστούμε ότι εισερχόμαστε στην εποχή που θα σηματοδευτεί από το θάνατο της πολιτικής. Έχει παρατηρηθεί πως ήδη στα 1800 εξαφανίστηκε η πολιτική φιλοσοφία κι επιβεβαιώθηκε η διοικητική σκέψη. Η προσοχή, τελικά, στρέφεται όλο και περισσότερο στο νέο φαινόμενο της οργάνωσης και η οργάνωση είναι ένα φαινόμενο επιστημονικό, επειδή στηρίζεται στην επιστήμη. Η πολιτική έτσι ουδετεροποιείται και γίνεται τεχνική της διαχείρισης ή καθαρή διοίκηση, και οι πολιτικοί, επομένως, θα μετασχηματιστούν σε πρόσωπα φολλωρικά, πραγματικά παράσιτα, επειδή στην επιστημονικοκρατούμενη κοινωνία η νέα συναίνεση θα προέλθει μόνο από τη νέα επιστημονική επαγγελματικότητα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι επαληθεύεται η προφητεία του Comte ή του Engels για τη διοίκηση των πραγμάτων. Λησμονούμε όμως, ότι εφόσον ο κόσμος θα παραμένει διηρημένος σε κυρίαρχα κράτη δεν χάνει την επικαιρότητά του το κατ' εξοχήν πολιτικό θέμα, το θέμα της ειρήνης και του πολέμου και για τα πραγματικά κυρίαρχα κράτη η εξωτερική πολιτική προσδιορίζει την εσωτερική.

Αυτή η τάση, να λησμονήσουμε την πολιτική και να συγκεντρώνουμε την προσοχή μας μόνο στη διοίκηση, ενισχύθηκε από τη λεγόμενη δύση των ιδεολογιών. Οι ιδεολογίες, επειδή μεταξύ τους είναι ασυμφιλίωτες, παράγουν συγκρούσεις που γεννούν την πολιτική. Όπου οι ιδεολογίες απουσιάζουν, επιβεβαιώνεται ο πραγματισμός, που με τις αντικειμενικές μεθόδους του, βασισμένες στην εμπειρική επιστήμη, με τη χρήση ουδέτερων και στερημένων από αξίες τεχνολογιών, στον ωφελιμισμό και την ευκαιριακή συμπεριφορά, κατορθώνει να φθάσει σε μια επιστημονικοποίηση της πολιτικής πρακτικής, η οποία μπορεί να εφαρμόζεται επειδή δεν έχει να θέσει τελικούς και ολοκληρωμένους σκοπούς. Όμως —ακόμα και εδώ— λησμονούμε ότι με την εξαφάνιση των ιδεολογιών, ως συστημάτων από βεβαιότητες κλειστές, μονολιθικές, ολοκληρωτικές, δογματικές και —τελικά— εσχολογικές, δεν εξαφανίζονται οι αξίες και οι συγκρούσεις τους, όπως αυτή μεταξύ δικαιοσύνης και ελευθερίας. Μετά ο ίδιος ο πραγματισμός μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα σύστημα βεβαιοτήτων, φυσικά αντίθετο από το ιδεολογικό, αλλά όχι βεβαίως τόσο ουδέτερο και στερημένο αξιών, όπως θέλει να παρουσιάζεται. Και ο πραγμα-

τισμός επίσης είναι μια μορφή πολιτικής, που αποδίδει προνομιούχα θέση στην ηθική της υπευθυνότητας σε σχέση προς την ηθική της πίστης, δηλαδή — τελικά — σ' έναν υπολογισμό δίχως ιδεώδη. Το ίδιο και ο ωφελιμισμός, που έχει, σαν μοναδικό σκοπό, να μεγιστοποιεί το όριο των ωφελειών του ατόμου, χρησιμοποιώντας ένα ψυχρό επιστημονικό υπολογισμό.

Αυτή η τάση που μιλά για το τέλος της πολιτικής ενισχύθηκε επίσης από την ύπαρξη των φιλελεύθερων-δημοκρατικών καθεστώτων, στα οποία η εξουσία επιδιώκει τη συναίνεση των κυβερνωμένων και την ύπαρξη κοινών πολιτικών αξιών. Παρατηρώντας τη λειτουργία αυτών των καθεστώτων βλέπουμε να αποδίδουν προνομιούχα θέση στη συναίνεση κι όχι στη σύγκρουση: σ' αυτά, το πολιτικό σύστημα τείνει να λειτουργεί σαν ένας αυτο-ρρυθμιζόμενος μηχανικός υπηρέτης, σαν ένα γιγαντιαίο *robot*, που σιγά σιγά αυτοδιορθώνει τη λειτουργία του, στη βάση καθαρά λειτουργικών αναγκαιοτήτων. Αλλά η συναίνεση δεν εξαφανίζει την εξουσία: τη νομιμοποιεί μονάχα. Επιπλέον, πολύ συχνά, λησμονούνται οι ταξικές συγκρούσεις, που σήμερα έγιναν συγκρούσεις συμφέροντος (που υπάρχουν ακόμη και στο εσωτερικό των ίδιων των τάξεων), οι συγκρούσεις για την κυριαρχία ανάμεσα σ' εκείνον που κατέχει την εξουσία και σ' εκείνον που δεν την κατέχει, ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και στα οργανωμένα συμφέροντα, ανάμεσα στις διάφορες γραφειοκρατίες. Η προκαθορισμένη αρμονία ενός συστήματος, που λειτουργεί με τρόπο απολιτικό, ουδέτερο σε σχέση με τις αξίες, επειδή όλοι τις συμμερίζονται, και προς τα συμφέροντα, επειδή όλα μπορούν λογικά να υπολογισθούν, αποτελεί μονάχα την έκφραση μιας απλοϊκής αισιοδοξίας, επειδή τα περιγραφόμενα μοντέλα έχουν ληφθεί από τη μηχανική και από τη βιολογία, όχι από την πολιτική. Για να κρατηθεί ενιαία η κοινωνία των συγκρούσεων υπάρχουν, πέρα από τη βία, δηλαδή την εξουσία επιβολής κυρώσεων, οι πολιτικές αξίες: δηλαδή η πολιτική.

6. Τι είναι η πολιτική

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ, ΤΟΝ ΟΠΟΙΟ ΑΝΑΓΓΕΛΛΟΥΝ σύγχρονες τάσεις στην πολιτική επιστήμη και στην κοινωνιολογία, αγγλοσαξωνικής προέλευσης, είναι ίσως μόνο μια αυταπάτη, μια αυταπάτη που οφείλεται ως ένα μέρος, σε μια φόρμα μοραλισμού που εξορκίζει το δαίμονα της εξουσίας και, ως ένα μέρος, στο οργανωτικό-διοικητικό γεγονός, που με την παρότρυνση της επιστήμης προσέλαβε στην κοινωνική ζωή μια άγνωστη για τις περασμένες εποχές σημασία, στις οποίες, ίσως, μπορούσε να γίνει λόγος για καθαρή πολιτική, επικεντρωμένη στις αξίες κι όχι τόσο στα μέσα (επιστημονικά και ουδέτερα

επειδή μπορούν να υπολογισθούν), αναγκαία για να επιδιωχθούν οι στόχοι και οι σκοποί μιας κοινότητας, που έχει κοινές πολιτικές αξίες. Αλλά, αν αυτή η κυταπάτη αφορά το παρόν, ήδη φορτωμένο με πολιτική, σ' ό,τι αφορά το μέλλον μιας κοινωνίας, εξ ολοκλήρου επιστημονικοκρατούμενης και λαϊκοποιημένης, ποιες προβλέψεις μπορούν να γίνουν;

Είναι χρήσιμο, πριν ασχοληθούμε με τις προβλέψεις, να συμφωνήσουμε σ' έναν ορισμό για την «πολιτική», κυρίως για να γνωρίζουμε τι ήταν αυτό που επρόκειτο να χαθεί ή να μετασχηματισθεί, ώστε να μην ανταλλάξουμε τη «φαινομενικότητα» με την «ουσία» της πολιτικής.

Αρχικά, θα μπορούσαμε να πούμε πως η πολιτική υπάρχει σε μια κατάσταση υπόγειας ή φανερά και η σύγκρουση μπορεί να διεξάγεται μεταξύ μιας κοινωνικής ομάδας και μιας άλλης ή στους κόλπους της ίδιας της ομάδας. Η σύγκρουση προκαλεί διαδικασίες συσπείρωσης και συνοχής ή διαχωρισμού και διαίρεσης: η ιδιαιτερότητα αυτών των διαδικασιών συνεπάγεται θέσεις κυριαρχίας ή και εξουσίας για την υπεράσπιση των αξιών ή και των συμφερόντων της ομάδας και για τη συνοχή της. Μ' άλλους όρους: διαμορφώνονται σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στον αρχηγό και στην ομάδα· κι αυτό μπορεί να είναι μια νέα ευκαιρία για σύγκρουση.

Σε τι συνίσταται αυτή η αυτοπύξη ή αυτή η εξουσία; Ουσιαστικά διακρίνεται σε τρεις φάσεις: στην ερμηνεία αυτού που είναι το καλό της ομάδας· στη λήψη αποφάσεων που λαμβάνονται σε συμφωνία με την ερμηνεία για το ποιο είναι το καλό της ομάδας· στην κατακράτηση του μονοπωλίου της επιβολής κυρώσεων, δηλαδή στη σύνθλιψη (φυσική ή όχι) εκείνων που παραβιάζουν τους κανόνες ή που, διαφωνώντας μ' αυτή την ερμηνεία και με εκείνη την απόφαση, οργανώνονται ενάντια σ' αυτές. Τα φιλελεύθερα-δημοκρατικά συστήματα αποτελούν μια εξαίρεση· σέβονται τη διαφωνία της μειοψηφίας σ' ό,τι αφορά την ερμηνεία και την απόφαση της πλειοψηφίας· αλλά πρόκειται για φαινομενική εξαίρεση, αφού η μειοψηφία δεν μπορεί να επιβάλλει τη θέλησή της στην πλειοψηφία και υποτάσσεται σ' αυτήν.

Ο ορισμός αυτός είναι ευρύτατος και μπορεί να εφαρμοσθεί και στις ορδές των βαρβάρων· στην εποχή μας ο ορισμός αυτός θα γινόταν περισσότερο συγκεκριμένος αν πούμε ότι η πολιτική συνίσταται στην επικύρωση, μέσω κανόνων, των αρχών της κοινωνικής οργάνωσης, τόσο από την πλευρά της ερμηνείας για το ποιο είναι το καλό, όσο και από την πλευρά της συνοχής της κοινωνικής οργάνωσης και της ικανότητας να λαμβάνει αποφάσεις. Το κράτος, στην εποχή μας, ανέλαβε το καθήκον να θέσει τις αξίες (D. Easton), οι οποίες κάποτε ετίθεντο από την παράδοση και από την αγορά· στο έργο αυτό του κράτους πρωτεύει η αναδιανομή του εισοδήματος και η κατάλληλη τοποθέτηση των πηγών. Αν σ' αυτά μπορεί να συνοψισθεί η πολιτική για το εσω-

τερικό της κοινωνίας, σ' ό,τι αφορά τις εξωτερικές σχέσεις της εξακολουθεί να πρυτανεύει η λογική που ίσχυε ανέκαθεν, και η οποία κινείται μεταξύ δύο αντίθετων πόλων, της ειρήνης και του πολέμου.

Στο σημείο αυτό ο οποιοσδήποτε θα μπορούσε να ζητήσει, και σωστά, να θεμελιώσουμε την πρότασή μας: αν η πολιτική έχει γίνει η δεύτερη φύση μιας συγκρουσιακής κατάστασης, δυνητικής ή πρόδηλης, τότε από πού γεννιέται η σύγκρουση;

Δύο είναι οι εξηγήσεις για τη σύγκρουση μεταξύ των ανθρώπων, οι οποίες, χωρίς να αντιδικούν, μπορούν κάλλιστα να συνυπάρξουν. Πολλοί υπογραμμίζουν το γεγονός ότι, στην πηγή της σύγκρουσης, ανακαλύπτουμε πάντα τη δυσαναλογία που υπάρχει ανάμεσα στις ανάγκες του ανθρώπου, που δυνητικά είναι ατελείωτες, και στα μέσα για την ικανοποίηση αυτών των αναγκών, που παραμένουν περιορισμένα: αν έτσι έχουν τα πράγματα, κατά τη διάρκεια της ιστορίας τα μέσα αυξήθηκαν αλλά και οι ανάγκες αυξήθηκαν, και στη μεγαλύτερη ζήτηση και προσφορά αγαθών η απάντηση ήταν η χειροτέρευση της ποιότητάς τους (F. Hirsch). Κυρίως στην ποιότητα η ανάπτυξη συναντά ένα εμπόδιο που για την ώρα είναι αζεπέραστο. Άλλοι, αντίθετα, θεωρούν ότι η εξήγηση αυτή καλύπτει ως ένα μέρος το ζήτημα: η σύγκρουση δε γεννιέται μόνο από τις ανάγκες του ανθρώπου, αλλά και από τις ζωηρές επιθυμίες του, που δεν μπορούν να ικανοποιηθούν από υλικά αγαθά, αλλά μόνο από τη συμπεριφορά των άλλων: ο φόβος, η ματαιοδοξία, ο φθόνος, η ζήλεια, το μίσος, η φιλοδοξία, η επιθυμία για διοίκηση, η δόξα, η αναγνώριση, που εμπλέκουν την υπαρξιακή κατάστασή μας, μας οδηγούν σε μια κατάσταση αντιπαλότητας προς τους άλλους, μολονότι αυτές οι ζωηρές επιθυμίες μπορούν να ισοζυγιστούν από τη φιλανθρωπία, τον οίκτο, τη συμπάθεια, την ευμένεια, την αγάπη. Μα είναι όλες επιθυμίες που στηρίζονται στην ευτυχία ή σε διάφορες μορφές ευτυχίας. Αν στην πρώτη ερμηνεία υπερισχύει μια ουσιαστικά αισιόδοξη θεώρηση που θέλει τον άνθρωπο καλό —μόνο η φτώχεια τον βάζει σε πειρασμό—, στη δεύτερη κυριαρχεί μια απαισιόδοξη θεώρηση για τον άνθρωπο που είναι επιθετικός από την ίδια την ανθρωπολογική δομή του.

Απομένει ένας άλλος ορισμός για την πολιτική, η ουτοπία της πόλης (H. Arendt). Διαφορετικά από τους άλλους ορισμούς, για τους οποίους μέχρι τώρα μιλήσαμε, ο ορισμός αυτός εμφανίζει ελάχιστους δεσμούς με το πραγματικό και αγκυροβολεί με περισσότερη σιγουριά στο ιδεατό. Για το λόγο αυτό πρόκειται για έναν ορισμό εντελώς περιοριστικό. Η αληθινή πολιτική εξηγείται μόνο με τη συζήτηση που συνδέεται με την πράξη, δηλαδή μέσω της επικοινωνιακής δράσης που στηρίζεται σε αξίες, και διεξάγεται στον πολιτικό χώρο της δημοσιότητας, δηλαδή της δημόσιας γνώμης που συζητά τα δημόσια πράγματα: αυτή η πολιτική προσφέρει τη δυνατότητα στους ανθρώπους να

δρουν με τρόπο συγκεκριμένο για συγκεκριμένα αιτήματα. Έτσι, ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, πολύ περισσότερο κι από τη γερασμένη γραφειοκρατία, σκοτώνει την πολιτική, επειδή όλο και περισσότερο περιορίζει το διάλογο και την πράξη, καθώς εισάγει διαφορετικές γλώσσες, σ' υψηλό βαθμό τυποποιημένες, και δραστηριότητες βασισμένες στον επιχειρησιακό υπολογισμό, ακυρώνοντας την πραγματική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων και τις από κοινού βιωμένες εμπειρίες. Η πολιτική περιορίζεται σε τεχνική για να οργανώσει την οικιακή οικονομία μιας μεγάλης δημόσιας οικογένειας, για να οδηγήσει μια γιγαντιαία παραγωγική μηχανή. Φαίνεται ότι προορισμός της επισημονικοκρατούμενης κοινωνίας είναι η καταστροφή της ουτοπίας της πόλης.

7. Πολιτική συμμετοχή και προσωπική δέσμευση

ΕΙΚΑΖΟΝΤΑΣ ΟΤΙ Η ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΛΟΥ εξαρτάται από την ικανοποίηση των πολιτικών και άλλων συμφερόντων των μελών της, η δημοκρατία, στην κλασική εκδοχή της, όφειλε να τονίσει τη σημασία και το ρόλο της πολιτικής συμμετοχής. Τελικά, είτε πρόκειται για τις διαδικασίες άμεσης έκφρασης των ατομικών προτιμήσεων είτε για διαδικασίες αντιπροσώπευσης, η σημασία της συμμετοχής είναι αποφασιστική, αφού κρίνεται και είναι αναγκαία τόσο για την εκδήλωση των προτιμήσεων όσο και για την πορεία που θ' ακολουθήσουν, τουλάχιστον ως ένα βαθμό. Η εμφάνιση και η εγκατάσταση κάποιων ενδιάμεσων ομάδων θα μπορούσε να επιφέρει ορισμένες στρεβλώσεις στη διαδικασία της αντιπροσώπευσης, ικανές να αμφισβητήσουν μακροπρόθεσμα τη λειτουργία της δημοκρατίας, επισημαίνουν οι S. Verba, N. H. Nie και J. Kim· στο σημείο αυτό ανακαλύπτουμε ένα από τα τόσα επιχειρήματα του νεο-συντηρητισμού.

Ειδικότερα, η δημοκρατία θα γινόταν ευπαθής στο μέτρο που οι προτιμήσεις των ατόμων θα νοθεύονταν ή θα διαστρέφονταν ομογενοποιούμενες με τις προτιμήσεις που εκφράζονται από ομάδες ή μεταξύ ομάδων που οι μεν είναι ισχυρότερες των δε· αλλά επίσης ευπαθής γίνεται η σχέση της δημοκρατίας με τις ομάδες εκείνες που κατέχουν ή απολαμβάνουν τη χρήση ιδίων πηγών ή εκείνων που προορίζονται για την κοινή ωφέλεια. Επιπλέον, ο κύκλος αυτός θα προκαλούσε την πτώση της πολιτικής συμμετοχής και, επομένως, κάποιες προτιμήσεις θα αντιπροσωπεύοντο περισσότερο ή λιγότερο σε σχέση με κάποιες άλλες: μια δημοκρατία εγκαταλειμμένη στην κοιμητική πολιτική ανταλλαγή θα ήταν αναπόφευκτα λιγότερο ζωντανή από μια δημοκρατία στην οποία αντιπαρά τίθενται ανοιχτά, δίχως ομογενοποιήσεις, ποικίλα συμφέροντα. Τελικά, και αυτές οι *autorità* δεν θα απολάμβαναν του κύρους και της ανα-

γκραίας εξουσίας για να παράγουν συλλογικές αποφάσεις, ακόμη και δυσάρεστες αλλά αναγκαστικές. «Οι τζαμπατζήδες της δημοκρατίας», εκείνοι που γνωρίζουν να απολαμβάνουν τα ευεργετήματα και να γεύονται τα αγαθά δίχως να πληρώνουν την τιμή τους, θα πρέπει λοιπόν να θεωρηθούν υπεύθυνοι για την παρακμή και τη μείωση της ποιότητας της ίδιας της δημοκρατίας. Το παράδοξο βρίσκεται στο γεγονός ότι η εφαρμογή μιας πολιτικής που θα στρεφόταν εναντίον εκείνων που ευαγγελίζονται μια δημοκρατία τζαμπατζήδων, και βρίσκουν την ευκαιρία και τη δυνατότητα να την εφαρμόζουν, —και δεν αναφέρονται εδώ μόνο στις ηγεσίες, και σε μεγάλο αριθμό στελεχών των κομμάτων, αλλά κυρίως στον κόσμο των κομμάτων—, θα είχε αρνητικές συνέπειες για όλα τα στοιχεία που απαρτίζουν το πολιτικό σύστημα (M. Olson).

Η ανάγκη να υπάρξει μια συλλογική ηθική που θα διέπει την πολιτική δέσμευση και συμμετοχή του προσώπου σε μια κοινωνία που τη χαρακτηρίζει η «υποψία», είτε πρόκειται για την οικονομική σφαίρα είτε για την πολιτική, είναι στις μέρες μας επιτακτική αλλά και όσο ποτέ δύσκολη.

Η επαναθεμελίωση μιας συλλογικής ηθικής θα πρέπει να ξεκινήσει από την κατανόηση και τη ρεαλιστική αποδοχή του γεγονότος ότι:

...διάφορα μέλη και ομάδες της ίδιας κοινωνίας, όταν ανοίγονται και εμπλέκονται στις δημόσιες υποθέσεις, προσανατολίζονται προς δυο τυπικά αντίθετες αλλά εξίσου διαψευσμένες εμπειρίες: εκείνοι που είναι σε θέση να συμμετέχουν ενεργά για να καθορίσουν τις εξελίξεις μπορούν να δοκιμάσουν τους κινδύνους της υπερ-δέσμευσης, ενώ εκείνοι που δεν επιθυμούν τίποτα περισσότερο αλλά και τίποτα λιγότερο από το να δείξουν δυναμικά τα συναισθήματά τους εξευγειρόμενοι γι' αυτό ή για κείνο το πρόβλημα μπορούν να υποβαστάξουν ως ένα βαθμό την ανάμειξή τους... Επιπλέον είναι δυνατό το ίδιο πρόσωπο να δοκιμάσει και τα δυο φαινόμενα σε διαφορετικές περιόδους της ζωής του: το πιο ενδιαφέρον γεγονός είναι ότι ένα πρόσωπο μπορεί να λάβει υπόψη του... ότι η συμμετοχή στη δημόσια ζωή προσφέρει μόνον αυτή την επιλογή ανάμεσα στο πάρα πολύ και στο πάρα πολύ λίγο και ότι επιπλέον αυτή μπορεί να γνωρίσει τη διάψευση με τον ένα ή τον άλλο τρόπο (A. O. Hirschman).

Τον ίδιο καιρό, η προσπάθεια για την επαναθεμελίωση της συλλογικής ηθικής, δεν μπορεί να αγνοήσει και να μην αντιμετωπίσει την όλο και πιο στενή αλληλοεξάρτηση των συλλογικών συμπεριφορών σ' όλα τα επίπεδα και σ' όλες τις σφαίρες. Δίχως μέτρο συμπεριφορές στην κοινωνική και οικονομική σφαίρα μπορούν να προκαλέσουν επίσης καταστροφικά αποτελέσματα όσο και οι συμπεριφορές στην πολιτική σφαίρα.

Όμως δεν επαρκούν ακόμη κι αυτά που συνειδητοποιήσαμε τόσο επώδυνα. Ότι στην οικονομική σφαίρα φτάσαμε στα όρια μιας παραγωγής αχάθων και

εμπορευμάτων που δεν ανακαλύπτει την ορθολογική δικαιολόγησή της ούτε στην αγορά ούτε στο κράτος. 'Οτι στην κοινωνική σφαίρα, η κατακτημένη νοημοσύνη συνάντησε τα κοινωνικά όριά της, πέρα από τα οποία θα έχουμε φθίνουσες αποδόσεις, αλλά και εντάσεις που δεν θα συμπορεύονται και δεν θα ταιριάζουν στην κοινωνική προαγωγή του ατόμου. 'Οτι η αύξηση των υλικών αγαθών θα συνοδεύεται από την εξαπάτηση ή από τη ματαίωση αιτημάτων που θα αυξάνουν, και των οποίων η ικανοποίηση θα εξαρτάται από τη θέση που θα κατέχουν στο παιχνίδι οι οργανωμένες μορφές διεκδίκησής τους. Και προπάντων ότι η απουσία σαφούς ηθικής αιτιολόγησης ή και ηθικών υποχρεώσεων στα πλαίσια του συστήματος, εξασθενίζει την αποτελεσματικότητα των μηχανισμών που εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για το σύνολο αγαθά και τους κοινωνικά λειτουργικούς για τα άτομα κανόνες (F. Hirsch). Αυτοί οι κανόνες θα είναι τόσο πιο αποτελεσματικοί όσο περισσότερο θα γίνονται αποδεκτοί. Η συμμετοχή και η πολιτική δέσμευση του ατόμου αποτελούν το ουσιαστικό εργαλείο για τη διαμόρφωση και διατύπωση κανόνων που αντανακλούν και απηχούν τις απαιτήσεις και τις βαθύτερες προτιμήσεις της πολιτογράφησης. Ως ένα βαθμό, το πρόβλημα δεν τίθεται πια μόνο με τους όρους με τους οποίους το ανέλυσε ο Albert Hirschman, της ατομικής δηλαδή ικανοποίησης ή και διάψευσης και επομένως των εναλλακτικών κύκλων που εμπλέκονται στην ιδιωτική και στη δημόσια σφαίρα αναζητώντας μια απίθανη ευτυχία.

Ούτε η συμμετοχή και η πολιτική δέσμευση μπορούν να θεωρηθούν όπως τις θεωρούσε ο Περικλής στην αρχαία Αθήνα, ως τις δραστηριότητες εκείνες που ανυψώνουν τα πρόσωπα. Φυσικά, η συμμετοχή και η πολιτική δέσμευση δεν χρειάζονται αιτιολόγηση όταν τις συναντάμε σε ένα έργο που έγινε με μεράκι στην εκπαίδευση, στην αλληλεγγύη κ.ά. Κατά τη λογική του Hirschman η συμμετοχή και η πολιτική δέσμευση δεν μπορούν να περιορισθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην πολιτιστική, στην κοινωνική ή στη θρησκευτική σφαίρα δίχως να αισθανθούν την ασυγκράτητη επιθυμία να μεταφερθούν, έστω και προσωρινά, έστω και για να διαψευστούν, στην πολιτική σφαίρα. Εκείνο που είναι σίγουρο είναι ότι η δημοκρατία ανέχεται τους «τζαμπατζήδες» της. Και από την άλλη, οι συνέπειες της πρακτικής του κόσμου αυτού για τη δημοκρατία κάθε άλλο παρά θετικές είναι. Σε μια δημοκρατία, με περιορισμένη συμμετοχή, μόνο οι προτιμήσεις και τα αιτήματα των ομάδων και των ατόμων που κινητοποιούνται και συμμετέχουν θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και να βαραίνουν τη στιγμή της διαμόρφωσης των συλλογικών αποφάσεων. Η αύξηση του αριθμού των «τζαμπατζήδων» μειώνει την ποιότητα της δημοκρατίας. Και, κατόπιν, δεν θα αρκούν οι εκρήξεις της συλλογικής μη ικανοποίησης, ούτε η διοχέτευση των ατομικών ενεργειών σε κινήματα.

Η συμμετοχή και η πολιτική δέσμευση δεν απορροφούν ούτε εξαντλούν τις

ενέργειες των ατόμων. Δεν αποτελούν παρά προϋπόθεση για μια κοινωνία περισσότερο δίκαιη, αλλά δεν εγγυώνται την έλευσή της. Η ελευθερία σε μια σύνθετη κοινωνία εξαρτάται στην εποχή μας από το κατά πόσο είμαστε σε θέση να κατανοούμε τη γλώσσα της συλλογικής ζωής, δηλαδή την πολιτική. Κι ακόμα περισσότερο, εξαρτάται από το κατά πόσο είμαστε σε θέση να τη μιλάμε. Αυτή η γνώση σημαίνει ότι τοποθετούμεθα στην προοπτική του ξεπεράσματος των σημερινών κανόνων που ρυθμίζουν τη συλλογική συμπεριφορά, στην προοπτική της αναδιαμόρφωσης και αναδιατύπωσής τους, για να βαδίσουμε στην κατεύθυνση μιας κοινωνίας η οποία, είτε μέσω της σύγκρουσης που εκδηλώθηκε ανοιχτά είτε με τη συναίνεση που εκφράστηκε ελεύθερα, θέλουμε να γίνει περισσότερο δίκαιη.

8. Η μετατόπιση της πολιτικής

ΘΑ ΧΑΘΕΙ Ή ΘΑ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΘΕΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ στη μελλοντική επιστημονικοκρατούμενη κοινωνία; Εκείνο που ήδη από τώρα μπορούμε να πούμε είναι ότι η αυριανή κοινωνία δεν θα είναι μια ειρηνευμένη κοινωνία.

Είναι χρήσιμο να ξεκινήσουμε από τις επιθυμίες. Οι σύγχρονες επιστημονικές και τεχνολογικές πρόοδοι επιτρέπουν την κατασκευή, στο μέλλον, ενός καινούριου ανθρώπου, πέραν της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας, δηλαδή αβλαβή· αλλά η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, προϊόντα της επιστημονικής επανάστασης, και η εφαρμογή τους σ' αυτή την πηγή της ζωής, θα προκαλούσε μια βίαιη σύγκρουση για τα ηθικά ζητήματα και θα όριζε μιαν εξουσία που θα έφερε τον τρόπο: ποιος θα ελέγχει αυτούς που ελέγχουν τη ζωή;

Η ορθολογικοποίηση της κοινωνικής ζωής, συνέπεια της επιστημονικής επανάστασης, δεν εξαλείφει τις ανορθολογικές τάσεις, αντίθετα επιτρέπει σ' αυτές να διαφεύγουν από τον έλεγχο της παράδοσης, του ιερού, των συνηθειών, του σκεπτόμενου λόγου, και να εκδηλώνονται σαν μια ανάγκη για μυθική-συμβολική ολοκλήρωση. Τελικά, με την επιστημονική επανάσταση πραγματοποιείται στη ζωή του ατόμου ένας βαθύτατος διαχωρισμός: από τη μια πλευρά υπάρχει ο κόσμος της ζωής, των εμπειριών που έχει βιώσει το άτομο, και, από την άλλη, υπάρχει μια μαθηματική και ποσοτική γνώση, χαρακτηριστικό της επιστήμης, η οποία κυριαρχεί όλο και περισσότερο στην καθημερινή ζωή του ατόμου. Με άλλα λόγια: πραγματοποιείται σιγά σιγά η διαίρεση, που άρχισε το 1600, ανάμεσα στον κόσμο του «περίπου» στον οποίο ζούμε και δρούμε, και στο σύμπαν της «ακρίβειας», στο οποίο κινείται η επιστήμη (Α. Κουγρέ), με τις τεχνολογίες της για την οργάνωση του κοινωνικού κόσμου, που στοχεύουν στην τεχνοκρατία. Η επιστήμη γίνεται, κάθε μέρα και περισ-

σότερο, όλο και πιο αφηρημένη και άυλη, απρόσιτη για την κοινή γνώση, που φυλάσσεται για μια κάστα ειδικών, που γνωρίζουν να σκέπτονται —αλλά όχι και να βλέπουν— χώρους που δεν παραδέχονται την αλήθεια του ευκλείδειου αιτήματος και να περιφρονούν μια εσωτερική σκέψη: η νέα επιστήμη δεν ανήκει πια στη γνώση του κοινού ανθρώπου, επειδή δεν μπορεί πλέον να την εκφράσει με λόγια, αλλά με αριθμούς και φόρμουλες. Αυτό δεν μπορεί να μην έχει επιπτώσεις στη δομή της συνείδησης και της δυναμικής των ανθρωπίνων επιθυμιών, που ξεφεύγουν από κάθε ορθολογικό έλεγχο, επειδή αυτός ο λόγος, που ενσαρκώνεται στην επιστημονική οργάνωση της κοινωνίας, είναι ξένος προς αυτή την ανθρώπινη δομή: κι έτσι, οι επιθυμίες απελευθερώνουν κίνητρα, από τις ματαιώσεις που προκαλεί ένας κόσμος ξένος και στον οποίο ο άνθρωπος υποχρεώνεται να ζει καθημερινά.

Έχουμε, έτσι, μια κοινωνική εξατομίκευση, οργανωμένη από την επιστήμη με τις γλώσσες της και τους κώδικές της, που δεν ανήκουν στο βιωμένο κόσμο. Όταν απευθυνόμαστε στις μάζες μέσω των mass-media, το μήνυμα από την τηλεόραση ή το video γίνεται αμέσως αλήθεια, αλλά δεν έχει δοκιμαστεί διόλου στη ζωή. Έτσι στη γενική παρακμή των θεσμών, που πάντοτε προσέφεραν μια υποστήριξη στην ανθρώπινη δράση, η οποία τους στήριζε σε μια αξία και τους έδωσε σταθερότητα και συνοχή, θα έχουμε, αντίθετα, την εξάπλωση στην κοινωνία «οργανώσεων» επιστημονικά προσανατολισμένων, επειδή δημιουργήθηκαν με σκοπό την αποτελεσματικότητα. Στην κατάσταση αυτή παρατηρούμε την έκρηξη μιας άδολης υποκειμενικότητας, εξαιρετικά διαφοροποιημένης, ή συλλογικών κινήμάτων, που εμφανίζονται ταχύτατα όπως οι μόδες, στη σκιά των νέων επιστημονικών μητροπόλεων με τις εξειδικευμένες γνώσεις τους και τις κωδικοποιημένες γλώσσες τους· μητροπόλεις περιφρονημένες από εκείνον που κατέχει *de facto* την εξουσία, μια εξουσία που είναι συγχρόνως πολιτική, οικονομική, ιδεολογική ή και θρησκευτική. Οι παλαιές μητροπόλεις, έδρες των συμβολικών αξιών, όπως οι εκκλησίες και τα παλιά πανεπιστήμια, ζουν περιορισμένες στην περιφέρεια της κοινωνικής παραγωγικής ζωής. Ωστόσο, η τεχνοκρατική επανάσταση δεν θα αποδειχθεί ικανή να ελέγξει τα ανθρώπινα πάθη και τις ανθρώπινες ευαισθησίες: ο κίνδυνος, τον οποίο διατρέχει, συνίσταται μόνο στην απελευθέρωσή τους. Έτσι, στην κοινωνία, η σύγκρουση θα μετατοπιστεί στο χώρο των πολιτιστικών μοντέλων και στον τρόπο και στο ύψος της ζωής, στους μύθους και στα σύμβολα, δηλαδή στις αξίες: μια σύγκρουση με ανεπαρκή θεσμική μεσολάβηση, που θα κυριαρχείται μονάχα από τον υπολογισμό των συμφερόντων.

Η ηλεκτρονική επανάσταση μεταβάλλει με εντυπωσιακά γρήγορους ρυθμούς την κοινωνία μας, που εξακολουθεί ακόμα να στηρίζεται στο μύθο του κάρβουνου και του ατσαλιού. Από τη μια πλευρά, η κοινωνία στο παραγωγικό

επίπεδο, θα γίνεται ολοένα και πιο σύνθετη, όλο και πιο αποκεντρωμένη και πιο αρθρωμένη, υποκείμενη σε ταχύτατες μεταβολές και μετασχηματισμούς: η εξέλιξη αυτή δεν θα την κάνει φυσικά περισσότερο ειρηνική. Τελικά, η μεγαλύτερη άρθρωση έχει σαν συνέπεια τον περιορισμό της δυνατότητας να ελεγχθεί η σύγκρουση, ενώ οι παραγωγικοί μετασχηματισμοί συνεπάγονται την ανεργία. Από την άλλη πλευρά, η εξουσία θα μετατοπίζεται όλο και περισσότερο από τη θέση της απλής πολυσυλλεκτικής πολιτικής, από τον επαγγελματικό πολυσυλλεκτισμό, στον τεχνικό, που γνωρίζει τους μηχανισμούς και τον τρόπο που απαιτείται για να λειτουργεί η κατεχόμενη από την επιστήμη κοινωνία. Η επιστήμη θα κατέχει την ουσία (αόρατη) της εξουσίας, η κοινωνία μόνο το επιφανόμενο.

Στην αιωνόβια εξέλιξή της η τεχνική ποτέ δεν εξάλειψε την πολιτική. Αντίθετα πάντοτε αύξανε την εξουσία εκείνου που κυβερνούσε, ακόμη κι όταν επέτρεπε την ύπαρξη ουδέτερων χώρων ή χώρων που ξέφευγαν από την πολιτική: όπως η σύγχρονη γραφειοκρατική διοίκηση του κράτους-δικαίου, που βασίζεται μόνο σε κανόνες, δεν εντάσσει στη διαίτησή της απόφασης του κυρίαρχου ή των επιρροών της κυλής του ευρυτάτους τομείς της σύγχρονης ζωής, έτσι και ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, με την εφαρμογή του στη διοίκηση ανθρώπων και πραγμάτων, θα μπορέσει να αναπτύξει έναν ακόμα πιο ριζικό ρόλο για την ουδετεροποίηση και την αποπολιτικοποίηση, αλλά συγχρόνως, κι ένα πιο κεντρικό έλεγχο και τη μεγαλύτερη παρουσία της κεντρικής εξουσίας, που θα συγκαλύπτεται από την ανώνυμη διοίκηση.

Για τον επαγγελματία πολιτικό, τον ειδικευμένο στις μεσολαβήσεις και στην τέχνη να συλλαμβάνει τη συναίνεση, δηλαδή με νόμους που σπείδουν να βοηθήσουν ορισμένα συμφέροντα, έχει αρχίσει η εποχή της αγωνίας, που προηγείται του θανάτου, εφόσον δεν θα κατακτήσει τη νέα επαγγελματικότητα που συνίσταται στο να γνωρίζει να κυβερνά σε συμφωνία με τον υπολογιστή, τόσο ώριμο και ικανό να απαντά αντί του ακατανόητου πολιτικού, εξέλιξη που πρέπει να θεωρείται χειρότερη από μια αρνητική ψήφο στο κοινοβούλιο ή από τη μη εκλογή στις εθνικές εκλογές. Στη νέα κοινωνία οι τεχνικοί, κυρίως εξαιτίας της εξειδίκευσής τους, θα απαιτήσουν μια νέα εξουσία, ώστε να μην είναι υποδεέστεροι των επαγγελματιών πολιτικών. Αλλά εδώ εμφανίζονται δύο προβλήματα: το πρώτο αφορά τη νομιμότητα της εξουσίας τους. Θα μπορούσαν να απαντήσουν ότι αυτή η νομιμότητα στηρίζεται στην ιδιότητά τους ως τεχνικών και η λειτουργική *autorità* αναγνωρίζεται και γίνεται αποδεκτή, επειδή σ' αυτήν δεν υπάρχει η κυριαρχία: κατά τη διάρκεια της πτήσης κανείς δεν αμφισβητεί την οδήγηση ή τις διαταγές του πιλότου. Αλλά στη γη μπορούμε πάντα να αμφισβητούμε όχι την τεχνική αρμοδιότητά του, αλλά το πώς βραβεύεται αυτή η αρμοδιότητα με το μισθό που, σ' όποιον βρίσκεται

χαμηλά, θα φανεί ιδιαίτερα ψηλός. Έτσι όποιος έχει μια τεχνική αρμοδιότητα και κατέχει μια θέση με στρατηγική σημασία, θα μπορεί εύκολα να εκβιάζει για να έχει καλύτερο μισθό. Στην επιστημονικοποιημένη κοινωνία οι συγκρούσεις δεν πρόκειται να εξαφανισθούν: προηγουμένως αναφερθήκαμε στις συγκρούσεις που αφορούν το ύψος της ζωής, τώρα έχουμε συγκρούσεις για την ευημερία, τη θεμελιώδη αξία του ατόμου, όταν δεν υπάρχουν άλλες ικανές να συσπειρώσουν τα άτομα. Κι έτσι, με την παραμονή μιας κατάστασης όπου η σύγκρουση είναι δυνατή, παραμένει και η πολιτική: θα πεθάνει φυσικά η σημερινή φιγούρα του πολιτικού που τα κάνει όλα, επειδή θα πρέπει να κατακτήσει τις νέες αρμοδιότητες που απαιτούνται για να κυβερνηθεί μια κοινωνία, στην οποία η επιστήμη και η τεχνική κατέχουν μεγάλο μέρος.

Θάνατος ή μεταμόρφωση της πολιτικής; Ίσως θα πρέπει να απαντήσουμε αρνητικά και στις δύο υποθέσεις και να μιλήσουμε μάλλον για μετατόπιση της πολιτικής. Η πολιτική δεν πεθαίνει, εφόσον παραμένει επίκαιρος ο τελικός σκοπός της, η τάξη και η ειρήνη, τόσο στο διεθνές πεδίο όσο και στο εσωτερικό: και η τεχνοκρατούμενη κοινωνία δεν εξαλείφει τη σύγκρουση μεταξύ των εθνών και μεταξύ των ομάδων. Δεν γνωρίζω σε τι θα μπορούσε να μεταμορφωθεί η πολιτική: σε ηθική; Αλλά σε κάθε αυθεντική πολιτική υπάρχουν ισχυρά ηθικά κίνητρα, ενώ η καθαρή ηθική παραμένει στο ιδιωτικό και αποπλισμένο πεδίο της απόδειξης, της μαρτυρίας.

Στη μελλοντική τεχνοκρατούμενη κοινωνία (και επομένως τεχνοκρατική) η πολιτική θα μετατοπίζεται σ' άλλα περιβάλλοντα, επειδή θα αυξάνονται οι χώροι που θα βγίνουν έξω από την πολιτική των επαγγελματιών πολιτικών, και επειδή θα υπάρχει η ουδετεροποιητική και αποπολιτικοποιητική εξουσία του ηλεκτρονικού υπολογιστή, που εγγυάται ουδετερότητα και αποτελεσματικότητα ή αντικειμενικότητα και ανεξαρτησία από τη διοίκηση των πολιτικών κομμάτων. Αλλά το κράτος δεν είναι «γραφείο» ή «πρακτορείο»: ο τεχνοκράτης έχει μια αρμοδιότητα ή μια ειδική λειτουργία, όχι γενική: και υπάρχουν προβλήματα τα οποία ο ηλεκτρονικός υπολογιστής δεν είναι σε θέση να λύσει, αν και μπορεί να προσφέρει σημαντική βοήθεια για τη λύση τους, με τη χρησιμοποίηση της θεωρίας των παιγνίων. Αλλά αυτό συνεπάγεται έναν πολιτικό με υψηλή επαγγελματική κατάρτιση, που φυσικά δεν παράγεται από τη γραφειοκρατική διαμόρφωση του κόμματος.

Στην πραγματικότητα η πολιτική μετατοπίζεται. Το παλιό περιβάλλον της, που αφορούσε την ειρήνη και την τάξη στο εξωτερικό, έχει σήμερα παραμεληθεί, τόσο επειδή η προσοχή έχει στραφεί στο εσωτερικό, κι έχει περιπλaxεί στην πολιτικο-διοικητική διαχείριση του κράτους-αρωγού, όσο και εξαιτίας της παρουσίας των υπερδυνάμεων στη διεθνή σκηνή, με τα αστρικά συστήματά τους. Αλλά η εξωτερική πολιτική παραμένει ζωτικής σημασίας σ'

έναν κόσμο που τον διαπερνούν εντάσεις, όπου κάθε απομονωτισμός και κάθε ουδέτερη στάση δεν μπορούν πλέον να υπάρξουν, καθώς μάλιστα στις παλαιές συγκρούσεις μεταξύ των εθνών προστέθηκαν νέες που στρέφουν το ένα κράτος εναντίον του άλλου. Η διεθνής πολιτική, κατ' αυτό τον τρόπο, περιορίστηκε και προσέλαβε αστυνομική μορφή, σαν άμυνα για την εσωτερική συνοχή.

Σ' ό,τι αφορά την εσωτερική πολιτική θα πρέπει να συνεχίσει να ασχολείται με τη σύγκρουση μεταξύ των οργανωμένων συμφερόντων, που λιγότερο ή περισσότερο θα πειθαρχούν στις νεο-κορπορατιστικές διαδικασίες οι οποίες, με τη σειρά τους, θα πρέπει να αποδεχθούν, αν θέλουν να λειτουργούν, τη λογική του υπολογιστή. Η αληθινά αυθεντική πολιτική, όμως, θα μετατοπιστεί στο πεδίο των αποφάσεων που αφορούν τις στρατηγικές για την ανάπτυξη, με σκοπό να επανασυνδέσουν και να προσφέρουν διέξοδο στην υποκειμενικότητα και στις συλλογικές συμπεριφορές. Σ' αυτό το χώρο των στρατηγικών για την ανάπτυξη θα γίνει η αναμέτρηση, καθώς τις επιλογές αυτές δεν μπορεί να τις αποφασίσει ο ηλεκτρονικός υπολογιστής, και των οποίων πραγματικός σκοπός είναι η οριοθέτηση μιας νέας πολιτικής τάξης.

Θα πρέπει να διευκρινιστεί περισσότερο το σημείο αυτό εξαιτίας της κρισιμότητάς του. Η τελευταία μεγάλη αυταπάτη εντοπίστηκε στη διαδεδομένη άποψη και θέση ότι η ηλεκτρονική μπορεί επιτέλους να επιτρέψει στην άμεση δημοκρατία να υπάρξει, όπου ο καθένας θα αποφασίζει μπροστά στον υπολογιστή του. Υποστηρίζεται επίσης ότι η μικρο-ηλεκτρονική μπορεί να υπηρετήσει την αποκέντρωση, τις μικρές κοινότητες, τις πρωτοβουλίες βάσης, ένα νέο υποκειμενισμό· αλλά η πολιτική αγορά θεμελιώνεται στη συζήτηση, στο διάλογο κι όχι στην πληροφόρηση, στη βιωμένη εμπειρία κι όχι στην επιστήμη, στη σχέση προσώπου με πρόσωπο που δεν μεσολαβείται από κανένα υπολογιστή: «...όταν οι Αθηναίοι θέλουν να αποφασίσουν στην εκκλησία πώς να κατασκευαστούν τα καράβια ή πώς να χτιστούν τα τείχη ή οι ναοί, φωνάζουν τους ειδικούς και τους ακούν και αν κανένας μη ειδικός θελήσει να πάρει το λόγο τον γιουχαΐζουνε. Όταν όμως πρόκειται να συζητηθούν οι γενικές πολιτικές υποθέσεις της πόλεως, οποιοσδήποτε πολίτης μπορεί να μιλήσει και όλος ο κόσμος τον ακούει με προσοχή. Πίσω από αυτόν το μύθο κρύπτεται αυτή η βαθύτατη πολιτική και φιλοσοφική ιδέα των αρχαίων, ότι για τα πολιτικά πράγματα δεν υπάρχει επιστήμη, δεν υπάρχει συστηματική γνώση με αποδείξεις, με τεχνική εκπαίδευση κ.λπ., αλλά υπάρχει δόξα δηλαδή υπάρχει η γνώμη των ανθρώπων, η γνώμη των ανθρώπων η οποία φυσικά πρέπει και αυτή να παιδευτεί και η οποία καλύτερεύει με την εμπειρία αλλά η οποία δεν είναι επιστήμη» (Κ. Καστοριάδης). Ο μύθος της δημοκρατίας που στηρίζεται στην ηλεκτρονική είναι ο παραλογισμός, επειδή ακριβώς εξαλείφει την πολιτική στην οποία θεμελιώνεται η δημοκρατία.

Το αληθινό πρόβλημα βρίσκεται στο πώς θα γίνει δυνατή η συμφιλίωση του τεχνοκρατικού συστήματος, απαραίτητου για την παραγωγή και τη διανομή, με τη μεγαλύτερη δυνατή κοινωνική συμμετοχή και πολιτική δέσμευση, καθώς ήδη υφίσταται, αν και λανθάνουσα, η σύγκρουση μεταξύ τους. Ή θα έχουμε μια κοινωνία που θα δώσει στην τεχνική το χώρο που της αναλογεί, ή θα έχουμε μια κοινωνία τεχνητή, που θα έχει εξ ολοκλήρου θεμελιωθεί στην τεχνική. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει πάντα χώρος για την αυθεντική πολιτική, μέσω της αντιπροσώπευσης που δεν εξαντλείται στους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, καθώς κυριαρχούν η δημόσια γνώμη, ο διάλογος για τις αξίες, η ανάληψη πρωτοβουλιών για συγκεκριμένα προβλήματα.

Αντιμετωπίζοντας την κρίση του κράτους-αρωγού, θα πρέπει να αποφασίσουμε αν το άτομο, ένα άτομο πιο πλούσιο και πιο καλλιεργημένο, θα πρέπει ακόμα να προστατεύεται (και να προστατεύεται άσχημα, μ' όλο και περισσότερα έξοδα), από ένα κράτος πατέρα, ή αν, αντίθετα, αυτό θα πρέπει να γίνει ο πρωταγωνιστής των επιλογών που αφορούν την ύπαρξή του και τη ζωή του. Όποιος έχει ένα προσωπικό computer του αρέσει να υπολογίζει και να μην υπολογίζεται από τους άλλους, ακόμη κι από ένα κράτος computer, που μπορεί να αντιπροσωπεύει έναν πραγματικό κίνδυνο, τον κίνδυνο της ολοκληρωτικής διοίκησης.

Ένα κρίσιμης σημασίας ερώτημα τίθεται για τη νομιμότητα της σημερινής κοινωνίας που δεν γνωρίζει απαγορεύσεις, που υποβίβασε τα δικαιώματα του ατόμου σε ευδαιμονισμό και περιορίστηκε να συντρίψει τα tabù δίχως να προσφέρει μια αληθινή ελευθερία ως αντάλλαγμα. Γεννήθηκε έτσι η κοινωνία της πλήξης και της βίας, δίχως σκοπό και δίχως ελπίδα, που γεννά πολιτική ανησυχία και κοινωνική ανομία. Ας το διατυπώσουμε καθαρότερα και σκληρότερα: θα υπάρξει σύγκρουση με τη σοσιαλδημοκρατική και τη νεο-συντηρητική «πολιτική τάξη» ή όχι;

Αν κοιτάξουμε καλά, πρόκειται για τις δυο όψεις του ίδιου προβλήματος: η επιστροφή στον ατομικισμό —σ' ένα άτομο που θέλει να το θεωρούν ώριμο, υπεύθυνο να κάνει τις επιλογές που αφορούν τη ζωή του, ικανό να παράγει νόημα και σημασία για την ύπαρξή του και στην επικοινωνία του με τους άλλους —δεν μπορεί να γίνει αν δεν επαναληφθεί ο διάλογος για τις αξίες, ένας διάλογος απαγορευμένος από την κοινωνία της ανοχής, που περιορίζεται να συναθροίζει ατομικούς εγωισμούς, που γλείφουν την εξουσία και κολακεύονται απ' αυτήν.

Η σημερινή πολιτική τάξη βρίσκεται, σήμερα, σε μια καμπή. Ή θα αποδεχθεί ή θα απωθήσει τις δυνατότητες για την ανάπτυξη της τεχνοκρατικής κοινωνίας. Φυσικά σ' αυτήν θα υπάρξουν αντιστάσεις, επειδή στερούνται εξουσίας οι πολλοί που ζουν από την επαγγελματικοποίηση της πολιτικής με τις

διαρκείς μεσολαβήσεις για την αναδιανομή πολιτικών προσόδων προκειμένου να επιτευχθεί η συναίνεση: όχι τυχαία η σημερινή πολιτική τάξη ανακαλύπτει έναν αντίπαλο στην τεχνοκρατία, που είναι, αντιθέτως, νόμιμη μορφή εξουσίας. Η τελευταία, για να λειτουργήσει, έχει σήμερα όλο και περισσότερο την ανάγκη ειδικών και όλο και λιγότερο την ανάγκη πολιτικών που τα κάνουν όλα. Η αντίσταση αυτή μπορεί να μας οδηγήσει σ' ένα δρόμο υπο-ανάπτυξης, όπως η επιβεβαίωση ενός νέου κυρίαρχου, δηλαδή ενός νέου πολιτικού, ικανού να προωθήσει τη νέα εξουσία που, ακόμα μια φορά, την προσφέρει η τεχνική. Η ιστορία μας διδάσκει ότι η δύση των κυρίαρχων τάξεων οφείλεται συχνά στην τύφλωσή τους μπροστά στις επιστημονικές επαναστάσεις.

Όσο για την αυθεντική μορφή της αντιπροσώπευσης, θα μπορέσει να υπάρξει ως λόγος και πράξη στην πολιτική για την πόλη. Αλλά πρόκειται για μια συζήτηση που ενδιαφέρει μόνο τους πολίτες, ενώ οι άρχουσες ομάδες (πολιτικές, διοικητικές, τεχνικές), για να μπορέσουν να συμμετέχουν σ' αυτήν, θα πρέπει να εγκαταλείψουν τους ρόλους τους οποίους υποδύονται. Όσο κι αν η προοπτική της πόλης εμφανίζεται να είναι το μοναδικό φάρμακο για τα δεινά και τις ασθένειες από τις οποίες πάσχει η σημερινή δημοκρατία, η μικρή μου εμπειρία δεν μου επιτρέπει να αισιοδοξώ για το αν μπορεί να διεξαχθεί τελικά αυτή η συζήτηση μεταξύ των πολιτών της Ελληνικής Δημοκρατίας.

Αθήνα, Απρίλιος 1990

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- H. Arendt, *Vita activa*, Milano, Bompiani, 1964 (ελ. μετ. εκδ. Γνώση, Αθήνα, 1986).
 N. Bobbio, *Il futuro della democrazia. Una difesa delle regole del gioco*, Torino, Einaudi, 1984.
 L. Cavalli, *Il capo carismatico. Per una sociologia weberiana della leadership*, Bologna, Il Mulino, 1981.
 R. Dahrendorf, *La libertà che cambia*, Bari, Laterza, 1981.
 D. Easton, *Il sistema politico*, Milano, Comunità, 1963.
 J. Ellul, *La tecnica, rischio del secolo*, Milano, Giuffrè, 1969.
 A. Gehlen, *L'uomo nell'era della tecnica*, Milano, Sugarco, 1967.
 M. Horkheimer, *La nostalgia del totalmente altro*, Brescia, Queriniana, 1972.
 F. Hirsch, *I limiti sociali allo sviluppo*, Milano, Bompiani, 1981.
 Κ. Καστοριάδης, «Το πρόβλημα της δημοκρατίας σήμερα», στο *Οι ομιλίες στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ύψιλον, 1990.
 A. Koyré, *Dal mondo del presapoco all' universo della precisione*, Torino, Einaudi, 1967.

- C. Lindblom, *Politica e mercato. I sistemi politico-economici mondiali*, Milano, Etar Libri, 1979.
- A. O. Hirschman, *Felicità privata e felicità pubblica*, Bologna, Il Mulino, 1983.
- G. Marrao, *Potere e secolarizzazione. Le categorie del tempo*, Roma, Editori Riuniti, 1983.
- M. Olson, *Ascesa e declino delle nazioni. Crescita economica, stagflazione e rigidità sociale*, Bologna, Il Mulino, 1984.
- , *La Logica dell'azione collettiva*, Milano, Feltrinelli, 1982.
- G. Pasquino, *Secolarizzazione e trasformazioni della politica*, in «Il Mulino», 1985, Bologna.
- , *Le società complesse*, Bologna, Il Mulino, 1983.
- , *I volti della rappresentanza. Come ridurre la complessità sociale*, in «Democrazia e diritto», 1984.
- C. Perlès, *Preistoria del fuoco*, Torino, Einaudi, 1983.
- J. Rawls, *Una teoria della giustizia*, Milano, Feltrinelli, 1982.
- G. E. Rusconi, *Razionalità, razionalizzazione e burocratizzazione*, in P. Rossi (a cura di), *Max Weber e l'analisi del mondo moderno*, Torino, Einaudi, 1981.
- , «Discorso» e decisione. *Il tentativo di Habermas di fondare una razionalità politica*, in AA.VV., *Ricerche politiche*, Milano, Il Saggiatore, 1982.
- T. M. Scanlon, *Contrattualismo e utilitarismo*, in A. Sen - B. Williams, *Utilitarismo e oltre*, Milano, Il Saggiatore, 1984.
- S. Veca, *La società giusta. Argomenti per il contrattualismo*, Milano, Il Saggiatore, 1982.
- S. Verba, N. H. Nie, J. Kim, *Partecipazione et egualità politica*, Il Mulino, Bologna, 1986.
- M. Weber, *Parlamento e governo e altri scritti politici*, Torino, Einaudi, 1982.

